

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI
FILOZOFICKÁ FAKULTA
Katedra bohemistiky

**SYMBOLIKA VYBRANÝCH ZVÍŘAT V ČESKÉ STŘEDOVĚKÉ
LITERATUŘE**

The emblems of selected animals in Czech medieval literature

Bakalářská diplomová práce

Diana Trávníčková

Studijní obor: Česká filologie

Vedoucí práce: Mgr. Jana Kolářová, Ph.D.

Olomouc 2016

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a uvedla v ní všechny použité prameny a literaturu.

V Olomouci 13. 2. 2016

podpis.....

Na tomto místě bych chtěla poděkovat paní Mgr. Janě Kolářové, Ph.D., za vedení této bakalářské práce, cenné rady a připomínky a zejména za její ochotný a vstřícný přístup.

Obsah

Úvod	6
1 Středověká zvířecí symbolika	8
1.1 Symbol ve středověku	8
1.2 Náboženství a středověké bestiáře	9
2 Vlk	12
2.1 Vlk v nejstarších legendách a Kosmově Kronice české	12
2.2 Vlk v Alexandreidě	15
2.3 Vlk v Ezopových bajkách	18
2.4 Co radí vlk?	20
2.4.1 Smil Flaška z Pardubic: Nová rada	20
2.5 Vlk a lidé ve středověku	22
3 Liška	24
3.1 Liška v Ezopových bajkách	24
3.2 O lišce a čbánu	26
3.3 Co radí liška?	28
4 Medvěd	30
4.1 Co radí medvěd?	30
4.2 Emblémy a znaky	31
4.3 Medvěd a lidé ve středověku	32
4.4 Medvěd v dalších dílech středověké literatury	33
5 Osel	35
5.1 Co radí osel?	35
5.2 Osel v Ezopových bajkách	37
5.3 Hloupý jako osel	38
5.4 Osel ve Zlaté legendě	39
6 Myš	42
6.1 Myš v Ezopových bajkách	42
6.2 Myš v dalších dílech středověké literatury	44
7 Jelen	46
7.1 Jelen v Ezopových bajkách	46
7.2 Co radí jelen?	47
7.3 Jelen v dalších dílech středověké literatury	48

7.4 Jelen a lidé ve středověku	49
8 Kohout	51
8.1 Kohout v Ezopových bajkách	51
8.2 Co radí kohout?	52
8.3 Kohout v dalších dílech středověké literatury	53
Závěr	54
Anotace	57
Seznam literatury	58

Úvod

V této práci se budeme zabývat symbolikou vybraných zvířat ve středověké literatuře. Pokusíme se zobrazit způsob, jakým jsou tato zvířata ztvárňována v různých literárních textech. Zvířata, která jsme si vybrali k analýze, jsou vlk, liška, medvěd, osel, myš, jelen a kohout. Práce je rozdělena do osmi kapitol, první kapitola pojednává o zvířecí symbolice obecně. Snažíme se zde alespoň stručně přiblížit středověkou kulturu a nazírání člověka té doby na symbol a alegorii. Ve středověku byly velmi oblíbené náboženské motivy a řada zvířat byla spojována právě s nimi. Vznikaly také různé bestiáře a středověké encyklopedie, které se zabývaly přírodou a zvířaty. V úvodní kapitole jsme vycházeli z knihy Umberta Eca *Umění a krása ve středověké estetice* a také ze *Slovníku biblických obrazů a symbolů*, jehož autorem je Manfred Lurker. Důležitým zdrojem byla také kniha *O povaze symbolů: Úvod do obecné symboliky* od René Alleaua. Na základě této odborné literatury vymezujeme vznik a význam slova symbol.

Další kapitoly jsou pak rozděleny podle jednotlivých zvířat. Při excerpci zvířecích motivů vycházíme nejčastěji ze středověkého spisu *Nová rada* od Smila Flašky z Pardubic. Pracujeme zde s několika vydáními tohoto veršovaného díla, a to s vydáním od Jiřího Daňhelky z roku 1950, Jana Gebauera z roku 1876 a Františka Vrby z roku 1940. Dalším stěžejním dílem pro tuto práci byly Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi, jež vyšly ve společné edici v nakladatelství Atlantis v roce 1999. Kromě medvěda se všechna námi analyzovaná zvířata v bajkách vyskytovala. V kapitole o medvědovi jsme se opírali zejména o dílo francouzského spisovatele a historika Michela Pastoureauxa *Medvěd. Dějiny padlého krále*. Při popisu jednotlivých zvířat jsme také často čerpali ze spisu vlivného středověkého učenice Isidora Sevillského: *Etymologiae XII*. Zvířata jsou zde zobrazována tak, jak je viděli středověcí lidé. V současné době existuje k problematice současné zvířecí symboliky rovněž řada internetových zdrojů, z nichž jsme využili například středověký bestiář *The Medieval Bestiary*. V kapitole, která pojednává o lišce, jsme také analyzovali bajku O lišce a džbánu, která byla uvedena v knize *Staročeské satiry Hradeckého rukopisu a Smilovy školy*. Jedná se o druhé vydání, které editoval Josef Hrabák, vyšlo v Praze v roce 1962. Podstatné informace

k obecné symbolice i ke konkrétním zvířatům jsme dále čerpali z knihy *Encyklopedie středověku*, jejímiž autory jsou Jacques Le Goff a Jean-Claude Smith.

Důvodem, proč jsme si pro analýzu vybrali právě tato zvířata je, že jejich výskyt ve středověkých textech je relativně neutrální, respektive jejich symbolika není zcela apriorní. Na zvířata, jako je například orel a lev jsme rezignovali, jelikož jejich symbolika je příliš jednoznačná a dominantní, málo diferencovaná. Podobně je tomu i v případě hada nebo holubice. Naopak zvířata, jako jsou třeba krokodýl, vydra, ježek nebo bobr se ve středověkých textech vyskytují minimálně. Naším cílem bylo tedy vybrat zvířata, která ve středověkých textech můžeme najít, a přesto nemají příliš dominantní symboliku. Zařadili jsme do výběru jak lesní šelmy, tak i domácí zvířata. Zvířata ochočená, ale i žijící ve volné přírodě. Vyhnuli jsme se rybám i hmyzu a z ptáků jsme zařadili pouze kohouta.

Cílem práce je analyzovat jednotlivá středověká díla, v nichž se nachází námi vybraná zvířata, porovnat četnost výskytu těchto zvířat a určit jejich symboliku. V závěru pak shrneme, které ze zvířat jsme ve středověkých textech našli nejčastěji, a které naopak nejméně, proč se tato zvířata ve středověkých textech vyskytovala více než jiná, nebo proč nemají tak jednoznačnou a dominantní symboliku jako například již zmíněný lev a orel. Kvůli rozsahu práce jsme se nemohli zabývat všemi zvířaty, ale pouze vybranými (jejichž výběr jsme již zdůvodnili). Téma této práce je však otevřené a v budoucnu by bylo možné v práci pokračovat a prozkoumat symboliku dalších zvířat.

1 Středověká zvířecí symbolika

1.1 Symbol ve středověku

Abychom mohli blíže prozkoumat symboliku jednotlivých zvířat ve středověké literatuře, musíme si nejprve položit otázku, co je to symbol obecně a jakou podobu měl v době středověku. Podle Manfreda Lurkera, autora knihy *Slovník obecných symbolů a obrazů*, je slovo symbol odvozeno z řeckého symballein a znamená naházet na hromadu, spojit.¹ René Alleau však v knize *O povaze symbolů* píše: „Dříve se používalo dvou odlišných výrazů, pocházejících ze dvou sloves představujících odlišné ideje. Jedním bylo slovo SYMBOL, odvozené od BALLEIN, druhým pak SYNTÉMA či SYNDÉMA, odvozené od DESMEÓ či DESMÓSÓ. První výraz má čistě dynamický význam, jenž odpovídá slovesu BALLEIN: házet, vrhat a sémitskému BALAL, prolévat, šířit, vrhat či kauzativní formě slovesa BAÓ: jít, nechat jít, směřovat [...] Sloveso SYM-BALLEIN tak vyjadřuje pohyb, a odtud pochází i význam slova conjicere, vyvozovat domněnky jemuž odpovídá význam rozpoznat nebo společně se pohybovat k někomu či k něčemu.“²

Podle středověké tradice se symbol nijak neodlišuje od alegorie. Bylo tomu tak už v antice. Slovo symbol se používá pro označení zobrazení, které odkazuje na různé pojmy a stejně tak je jinde pro toto označení použito slovo alegorie.³ Každá věc se neomezuje pouze na svou funkci, ale má význam, který přesahuje naše myšlení a celý vesmír. Je to, jako když si sami sobě pokládáme otázku, proč člověk vlastně existuje. A víme, že i naše existence je součástí světa. Věcem připisujeme skryté významy, a tak tomu bylo již ve středověku. Lidé se v té době snažili vymanit ze skutečnosti, která pro ně mnohdy představovala strach, krizi, bídu a pocity úzkosti. Utíkali proto do svých představ o světě. Vymýšleli si mýty a legendy a věřili v magii, zázraky a nadpřirozené bytosti.⁴

Symbol vždy nemusí představovat pouze slovo a text a neobjevuje se jen v literatuře, mohou to být také různé předměty, obrazy, gesta, náboženské obřady nebo

¹ LURKER, Manfred: *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 12.

² ALLEAU, René: *O povaze symbolů: Úvod do obecné symboliky*. Praha: Malvern, 2008, s. 13.

³ ECO, Umberto: *Umění a krása ve středověké estetice*. Praha: Argo, 1998, s. 81-82.

⁴ Tamtéž, s. 76-77.

i způsob našeho chování může zahrnovat jednotlivé symboly. Je to pojem mnohovýznamový a velmi rozmanitý.⁵ Je založen na podobnosti mezi dvěma předměty, slovy, pojmy nebo třeba mezi věcí a myšlenkou. Je to vztah mezi tím, co je přítomné v našem světě a něčím nadpřirozeným. Jakýkoliv předmět (nebo i osoba, zvíře, gesto, rostlina, barva atd.) může označovat i jinou věc, než tu, kterou znázorňuje a představuje. Prolíná se zde vztah mezi hmotným a nehmotným. Při odhalování toho, co který symbol označuje, můžeme nalézt spoustu skrytých významů. Každá živá bytost nebo věc má kromě svého vlastního původního významu také jiný význam, jehož je symbolem.⁶

Ve středověké symbolice, stejně jako i v jiných hodnotových a vztahových systémech, nepůsobí nic mimo kontext. Zvíře, nebo i rostlina, věc, číslo, barva nabývají svého úplného významu teprve podle toho, jak dalece jsou spjaty s jedním nebo několika jinými zvířaty, popřípadě rostlinami, barvami, věcmi a čísly nebo do jaké míry jsou jejich protikladem.⁷

1.2 Náboženství a středověké bestiáře

Ve středověku byl symbolismus úzce spjat s náboženstvím. Už v Bibli můžeme najít mnoho symbolů odkazujících na určité souvislosti a děje, např. strom života, smrtonosný had, obětovaný beránek jako symbol Krista.⁸ Každé postavě a události Starého zákona odpovídá nějaká postava a událost Nového zákona. Člověk ve středověku musí neustále dešifrovat skryté významy, čímž se prohlubuje jeho závislost na duchovních, jež jsou zběhlí v učení symboliky.⁹ I řada zvířat, která jsou uvedena ve středověkých bestiářích, symbolizují právě většinou něco, co je spojeno s křesťanstvím a Kristem.

Ve starých bestiářích byla mimo běžných zvířat popisována i zvířata bájná a mytická jako například jednorožec, bazilišek, drak atd., a to se stejnou přesvědčivostí jako zvířata nám známá. Lidé ve středověku věřili, že zvířata jako například již

⁵ PASTOREAU, Michel: *Symbol*, in: J. Le Goff, J-C. Schmitt (ed.): *Encykpedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 2014, s. 777.

⁶ Tamtéž, s. 779.

⁷ Tamtéž, s. 785.

⁸ LURKER, Manfred: *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 11.

⁹ LE GOFF, Jacques: *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 33.

zmíněný jednorožec skutečně existují. Je to doloženo už v nejstarším textu *Physiologus*, který byl napsaný v řečtině někdy mezi 2. a 4. stoletím. Informace z něj čerpaly všechny středověké bestiáře a encyklopedie.¹⁰ Symbolické odkazy se tu však občas dostávají do vzájemných rozporů. Například lev může být symbolem Krista a zároveň i symbolem d'ábla. „Vzhledem k tomu, že ocasem po sobě zametá stopy v prachu, aby tak zmátl lovce, stane se symbolem vykoupení z hříchů, a vzhledem k tomu, že pouhým dechem dokáže do tří dnů vrátit život lvíčeti, které se narodilo mrtvé, je symbolem vzkříšení. Jelikož však se lvem zápasí Samson i David a otevrou mu přitom dokořán chřtán, stane se rovněž symbolem pekelné propasti.“¹¹ *Physiologus* je rozdělen do několika kapitol, přičemž na začátku každé z nich je citován biblický verš. Dále je popisován vzhled a vlastnosti jednotlivých zvířat a jejich biblický výklad (čili, co symbolizovala). *Physiologus* se však nezabývá pouze zvířaty, jsou v něm popisovány také některé rostliny a drahé kameny.¹²

Mezi 9. a 11. stoletím pak vzniká nová verze vyprávění *Physiologu*, pravděpodobně ve Francii, kde už jsou pouze plazi, zvířata a ptáci. Tato varianta se nazývá *Bestiarius* (Bestiář) a podobně jako text *Physiologu* byl mnohokrát přepracován.¹³

Symbody a zvířaty se mimo jiné ve středověku zabývala také *Etymologie* Isidora Sevillského ze 7. století. Jeho encyklopedie je rozdělena do dvaceti knih, z nichž každá pojednává o něčem jiném. První tři knihy jsou věnovány umění, jako je gramatika, rétorika, dialektika, aritmetika, geometrie, hudba a astronomie. V dalších knihách se pak zabývá církevními úřady, jazyky, příbuzenskými vztahy, zvířaty, světadíly, budovami, kameny a kovy, zemědělstvím, válkami a hry, lodmi, oděvy a domácími i zemědělskými nástroji.¹⁴ Encyklopedie pochází z doby, kdy ještě nebyl obraz světa definitivně vymezen, proto jsou jednotlivé kapitoly značně neuspořádané. Například oddíl zvířat je rozdělen do podkapitol nesoucí názvy: Šelmy, Malá zvířata, Hadi, Červi, Ryby, Ptáci a Malá okřídlená zvířata.¹⁵

¹⁰ ECO, Umberto: *Umění a krása ve středověké estetice*. 2. vydání. Praha: Argo, 2007, s. 89.

¹¹ Tamtéž, s. 90.

¹² NECHUTOVÁ, Jana: *Lidé a svět zvířat*, in: I. Ze Sevilly (ed.): *Etymologiae XII*. Praha: Oikoymenh, 2004, s. 27.

¹³ Tamtéž, s. 28.

¹⁴ ECO, Umberto: *Umění a krása ve středověké estetice*. 1. vydání. Praha: Argo, 1998, s. 94.

¹⁵ Tamtéž, s. 95.

Podobné Isidorově *Etymologii* je také dílo latinského klasika Plinia Staršího. Napsal rozsáhlou přírodovědnou encyklopedii *Naturalis historia* (Přírodopis), v níž je 8.-11. kniha věnována zoologii.¹⁶

Další latinské dílo českého středověku, které vychází z *Physiologu*, se nazývá *Ortulus Phisologye* (Fyziologická zahrádka). Autorem je didaktický básník a lexikograf doby Karla IV. Bartoloměj z Chlumce přezdívaný Klaret (Claretus). Zahrádka měla obsahovat informace o rybách, zvířatech, rostlinách a stromech. Dochovala se ale pouze kniha o ptácích.¹⁷

¹⁶ NECHUTOVÁ, Jana: *Lidé a svět zvířat*, in: I. Ze Sevilly (ed.): *Etymologiae XII*. Praha: Oikoymenh, 2004, s. 25.

¹⁷ Tamtéž, s. 28.

2 Vlk

2.1 Vlk v nejstarších legendách a Kosmově *Kronice české*

Vlk je zvíře, které je téměř ve všech českých středověkých i současných slovnících a knihách popisováno jako nepřátelský, nebezpečný zabiják. Je symbolem ďábla a negativních sil. V mnoha středověkých dílech je dáván do protikladu k ovci, která naopak symbolizuje Krista. Vlk je ten, co vraždí stáda ovcí a požírá veškerý dobytek, ničí úrodu a je člověku nebezpečný. „A tak zatímco bohabojní lidé jsou přirovnáváni k bezbranným ovcím, jejich nepřátelé jsou jako vlci.“¹⁸ Svědčí o tom i doklady z jedné z nejstarších legend *Život sv. Konstantina*:

„A tu, když v první hodinu konal modlitbu, přepadli jej Uhři vyjící jako vlci a chtěli ho zabít.“¹⁹

Podobně je tomu i v legendě *Život sv. Metoděje*:

„Odváží-li se však někdo z učitelů u vás sebraných, kteří lichotí uším a odvracejí lidi od pravdy k bludům, jinak vám kazit a porušovat knihy vašeho jazyka, ať je vyloučen nejen z přijímání, ale i z církve, dokud se nenapraví. Jsou to vlci a ne ovce, a třeba je poznávat po ovoci jejich a chránit se jich.“²⁰

I podle již zde zmíněného *Physiologu* je vlk lstivé a zlé zvíře, které loupi pasoucí se ovce, avšak vždy prchne před pastýřem. Je přirovnáván ke špatnému člověku nebo kacíři, který podobně jako vlk pustoší ovčinec. Symbolicky je boj berana s vlkem jako boj Krista s ďáblem. Známa je také bajka o čápovi, který vyndal vlkovi zaseknutou kost z krku. Odměnou mu bylo, že mu vlk při vytahování kosti z krku neukousl hlavu.²¹

Ve *Zlaté legendě* (Legenda Aurea) uvádí Jakub de Voragine všechny druhy středověkých legend. Dílo bylo sepsáno někdy ve 13. století a zahrnuje legendu

¹⁸ LURKER, Manfred: *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 301.

¹⁹ *Středověké legendy o českých světcích*. Praha: Lidové noviny, 1998, s. 20.

²⁰ Tamtéž, s. 55-56.

²¹ ROYT, Jan, ŠEDINOVÁ, Jana: *Slovník symbolů: Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Praha: Mladá fronta, 1998, s. 159.

nejen o narození a umučení Krista, ale také o mnoha dalších světcích, jako je například svatý Štěpán, Ambrož, Kliment, František z Asissi nebo svatý Jan Apoštol. Na konec knihy jsou českým překladatelem a adaptátorem přidány legendy o českých světcích, jako byl svatý Prokop, Václav nebo Ludmila. My se však více než na samotné legendy zaměříme na to, jaká zvířata se v nich vyskytují. Vlk se zde objevuje především jako nepřítel lidí. Například v legendě o svatém Petru je přirovnán k Šimonu Mágovi, který byl díky Petrovi vyhnán z města: „Lidé a především děti za ním tak dlouho běhali se psem, až ho jako vlka vyhnali z města.“²² Ve stejné legendě je také psáno o šíleném králi Neronovi, kterého pronásledovali Římané. „Když viděl, že nemůže vyváznout, vlastními zuby ohryzal klacek do špičky, probodl se jím a takovou smrtí ukončil svůj život. Jinde se čte, že ho sežrali vlci.“²³ Důkaz o tom, že vlk byl považován za krvelačné zvíře, které zabíjí lidi. V legendě o svatém Augustinovi se zase píše toto: „Kacíře tento svatý muž vyvracel s velkou silou, takže sami mezi sebou veřejně prohlašovali, že by měl být srovnán se světem jako vlk, a tvrdili, že těm, kteří by ho zabili, by měl Bůh odpustit všechny hříchy.“²⁴ Lidé pak vlky běžně hubili a zabíjeli, proto je v dnešní době už tento druh zvířat v divoké přírodě téměř vyhynulý. Vlk byl pro lidi opravdu vždy nepřítelem, ale přesto několik dále uvedených zmínek dokazuje, že vlčí sílu a zuřivost lidé obdivovali, proto byl přirovnáván k rozzlobeným a silným válečníkům.

V Kosmově *Kronice české* je vlk také často zmiňován. Většinou je přirovnáván k člověku a určité jeho vlastnosti. Např.: „Jinoši dají se do hodování s dívkami nejinak než jako draví vlci, hledající žrádla, aby vpadli do ovčína.“²⁵ Zde jsou přirovnáni k vlkům z důvodu, že jsou hladoví a na jídlo se vrhnou jako divoká zvířata, resp. vlci. I dnes se říká, že je někdo hladový jako vlk. Když kníže Břetislav unese Jitku, je také přirovnáván k vlku, který unesl ovci:

„Neboť jako když vlk obchází ovčín, hledaje, kudy by do něho vrazil, aby uloupil bělounkou ovečku, tak i hrdina Břetislav, kdy dostali dovolení v klášteře přenocovati, obhlíží jej pronikavým zrakem a bystrým duchem; rád by do klauzury mocí vrazil, ale neodvažuje se, nemaje s sebou tak značný počet bojovníků. Šťastnou

²²DE VORAGINE, Jacobus: *Legenda aurea*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1984, s. 188.

²³ Tamtéž, s. 192.

²⁴ Tamtéž, s. 206.

²⁵KOSMAS: *Kosmova Kronika česká*, Praha: Svoboda, 1975, s. 25.

náhodou však byl svátek a ejhle, Jitka, panna tisíckrát vytoužená, vyjde se svými družkami z kláštera; bylot' zvykem, že něžné dívky zvonívaly k nešporům uvnitř v kostele. Jak ji spatřil smělý únosce, radostí nevěda o sobě, jako vlk, který z úkrytu vyrazí a uchvátí ovečku a pak, vědom si svého činu, svěsiv ocas utíká do vzdálené chýše, tak i on, chytiv pannu, prchá...²⁶

Poukazuje to také na to, že vlci loví raději ve smečkách než jako jednotlivci. Cítí se potom silnější a více si troufnou na svoji oběť. Opět je tu vlk ve spojitosti s ovci, která je pouze nevinným uloupeným tvorem.

Také když Ekkehard, vévoda saský, přikázal svým mužům vtrhnout do Čech, podporoval je v tom dle Kosmova znění těmito slovy: „Není vám potřebí namáhavého boje jen sestupte dolů; oni jistě utekou ze strachu, vždyť nemohou snést váš útok. Leťte, leťte, moji sokolové, pochtejte bázlivé holuby a čiňte se jako divocí lvi, po způsobu vlků, kteří, když vtrhnou do ovčince, nedbají o počet a pustí se do žrádla teprve, až povraždí celé stádo.“²⁷ Zde je naopak uvedeno, že i když vlk není ve smečce, může povraždit celé stádo ovcí sám. Je to ale spíš proto, že vévoda se snažil své muže podpořit a slibuje jim vítězství, i když nepřítel je větší převaha. Přirovnává zde své muže i k jiným zvířatům, vždy však k dravcům a šelmám, kteří hubí slabší zvířata.

Když však kníže Břetislav Ekkeharda vyžene z Čech, je opět přirovnán k vlku: „Když to vévodovi vyřídili, těžce to sice nesl, přece však, ač nerad, jako vlk, když ztratí kořist a psi ho stíhají, svěsí ocas a utíká zpět do lesa, tak vévoda Ekkehard odtáhl s velikou hanbou do Saska.“²⁸

Jedná se o vlka, který ztratil svou moc, vzdává se kořisti a odchází pryč. Podobně je tomu také, když kníže Vladislav vyžene z Moravy svého bratra knížete Soběslava:

„Tu, jako vlk, jenž s otevřenou tlamou napadne stádo a marně lapaje, když nic nepochytí, svěsí ocas a vrátí se do lesa, tak Soběslav, nepořídív u císaře, odebral se k Viprechtovi a pobyl u něho sedm měsíců.“²⁹

V následující ukázce je rozzuřený vlk přirovnán ke knížeti Svatoplukovi. Hlavní vlastností, na kterou tu chtěl autor textu poukázat, je zuřivost a vztek:

²⁶KOSMAS: *Kosmova Kronika česká*, Praha: Svoboda, 1975, s. 69-70.

²⁷ Tamtéž, s. 89-90.

²⁸ Tamtéž, s. 92-93.

²⁹ Tamtéž, s. 194.

„A jako se často děje, že když vpadne krvelačný vlk do ovčince, zuří, vraždí a neukojí svůj vztek ani neustane od vraždění dříve, dokud nezadává všechny ovce, tak Svatoopluk, zkrvavený vraždou jednoho člověka, vzplál hněvem a rozkázal, aby byl celý ten rod bez rozdílu věku a beze všeho odkladu povražděn, ...“

V jiném případě se zase markrabí Leopold snaží podpořit svoje vojsko v boji proti knížeti Vratislavovi:

„Což nevidíte, jak prozrazují svou slabost tím, že je strach sehnal do jedné hromady? Není tam viděti zbraně v žádné podobě; ovce jsou to, myslím si, a žrádlo vlkům. Co stojíte, vy hltaví vlci a divoká lvíčata? Obořte se na stáda ovec a trhejte těla, jež tu stojí bez krve! Jest jim určeno, aby padla dříve, než uvidí boj, a brzy nakrmila naše luňáky a supy.“³⁰

Podporování vojska však markrabímu nepomohlo, nakonec zvítězili Češi v čele s knížetem Vratislavem. „A tak stáda ovec nakrmila lvíčky a Čechové, ztrativše jen málo svých, odnesli si slavné vítězství z východní krajiny.“³¹ Tady jsou kromě vlka zmiňována i jiná zvířata, například lvíčata, která tu ale zastupují podobnou roli jako vlci. Také luňáci a supi jsou zde jako draví ptáci, kteří se nakrmí masem ovcí.

V Kosmově *Kronice české* bychom našli víc podobných zmínek o vlkovi. Většinou v podobných souvislostech, jako byly ty výše zmíněné. Stejně jako jiné šelmy, byl i vlk často připodobňován k válečníkům a rozzlobeným nebo i lstivým lidem, ale také k lidem, kteří nedosáhli svého a odešli se „svěšeným ocasem“. Vždy tu však máme vlka, jako nepřítele ovec, tudíž v negativním smyslu.

2.2 Vlk v *Alexandreidě*

Alexandreida je epická báseň, která vznikla zhruba na přelomu 13. a 14. století. Byla složena na oslavu Alexandra Velikého, krále makedonského. Ve středověku vznikla řada alexandrovských básní, nejen na českém území. „Každá země a každý národ dotkl se slovesně velkého macedonského krále a vybral si z nepřehledné nastrované látky o něm, co hovělo jeho povaze.“³² Za nejhodnotnější *Alexandreidu* je

³⁰ KOSMAS: *Kosmova Kronika česká*, Praha: Svoboda, 1975, s. 118-119.

³¹ Tamtéž, s. 119.

³² PRAŽÁK, Albert: *Staročeská báseň o Alexandru Velikém*, In: *Alexandreida*. Praha: Matice česká Orbis, 1947, s. 7.

ale považována ta česká.³³ Nezachovala se v plném rozsahu, jen v sedmi rukopisných zlomcích, a to svatovítském, jindřichohradeckém, vídeňském, budějovickém, budějovickomusejním, musejním a Šafaříkově. Největší z nich je rukopis svatovítský, uchovaný v knihovně v Praze.³⁴ V této práci se ale nebudeme zabývat podrobným rozbořem *Alexandreidy*. Zaměříme se pouze na symbol vlka, který se v této staročeské skladbě objevuje. Zmínka je o něm již v 55. verši, kde se píše, že „vlk na ovce rád vždy vyje“³⁵ Spojitost vlka s ovci je ve středověkých dílech opravdu asi nejčastější. Dále se vlk objevuje kolem verše 260:

„Před zástupem první bývaj,
svých sě lidí nepokřývaj;
když tě tu uzříe tvoji,
tu rád každý tobě sstojí.
Když pastýř před vlkem srší,
toho sě stádo rozprší,
ten jest nehoden své vrší.“³⁶

Ukázka je z části, kde mistr Aristoteles radí mladému Alexandrovi, aby byl vždy první před zástupem svých lidí, neměl by se před nimi schovávat. Když ho jeho lid spatří, tak rád při svém vládci stojí. Ale když pastýř před vlkem uteče, jeho stádo se rozprchne, a pak není hoden své mzdy. Domníváme se, že mu tím chce mistr Aristoteles říct, aby se nebál stát za svým lidem. Aby uměl vládnout a neschoval se před problémy nebo nepřáteli. Vlk je v tomto verši zobrazením zla, tvorem, kterého by se měl pastýř bát. *Alexandreida* se v těchto částech podobá pozdějšímu dílu Smila Flašky *Nová rada*.

K vlkovi je přirovnání i v části, kde král Darius sčítá svoje vojsko. Lidé jsou tu přirovnávání k ovci a vlk je nebezpečí, které na ně číhá:

„spudi vše v jednu ohradu,
jakžto pastýř činí stádu;
číte z jitra až do noci,
však nezvědě všie své moci.
Tak některá domovnice

³³ Tamtéž.

³⁴ VÁŽNÝ, Václav: *Předmluva*, In: *Alexandreida*. Praha: Matice česká Orbis, 1947, s. 17.

³⁵ *Alexandreida*. Praha: Matice česká Orbis, 1947, s. 28

³⁶ Tamtéž, s. 34.

z jitra přečte své ovčice,
aby pastýř též přihnal
ovčice, jež v stádo vyhnal;
ale mnohá, ne vše přídú
ovčice, jež v stádo vórdú:
některá snad s skály spadne
a některú vlk popadne.
Taktěž se těm lidem dosta,
řiedký opět domów postá.³⁷

Tak jako vojáci, kteří odchází do války a mohou tam zemřít, tak se může ztratit ovce ze stáda a zahynout, ať už nehodou (pádem ze skály) nebo rukou nepřítele (zabita vlkem). Další přirovnání je potom na straně 76, kde je tentokrát řecké vojsko přirovnáno k vlku:

„Tu k nepřátelóm poprnu
jakožto koli vlk zamrlý,
jenž pro hlad otvěsí krli,
za nímž lační štěnci tekú,
hladem sotně nohy vlekú,
potekú za ním mlaštiece,
přijiesti sě rádi chtěie;
a kdež uzřie stádo v poli,
vysunúce se na ně z doly.
Takž vlku přibude síly
a ščenci mu budú čili;
a jakž sě k stádu připrne,
každé skotě strachy strne,
nesměti sě bude hnúti
ani kamo poběhnúti.
Jakož vlci činie stádu,
tak Řeci v pohany spadú.³⁸

³⁷ *Alexandreida*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1963, s. 65-66.

³⁸ Tamtéž, s. 76.

Alexandrovo vojsko, které bojuje s pohany, je připodobněno k hladovému vlku, se svými štěňaty. Když ale vlk spatří stádo, přibude mu opět síly a jeho mláďatům také. Skot, který chce vlk ulovit, naopak „strachy strne“ a vlk se tak na ně může vrhnout.

Poslední zmínka o vlku, která se ovšem od těch ostatních zásadně neliší, je na straně 81, kde spolu bojují Ptolomeus s Klitem:

„jakžto dva lvy hladovitá
nebo dva vlky nesytá
prostřed stáda ovcě svězie,
takéž ona dva vítěze,
na koho se obrátíta,
tomu živótka ukrátíta.“³⁹

Zde je spíše poukázáno na hněv a chuť do boje, zuřivost vojska. Hladový vlk, který se ocitne uprostřed stáda ovcí, je začne nemilosrdně rdousit. I v této středověké básni je vlk vždy dáván do spojitosti se stádem ovcí, případně (méně častěji) se stádem skotu.

2.3 Vlk v Ezopových bajkách

Bajka byla ve středověku oblíbeným žánrem. Říkalo se jim fabulae (odvozeno od slovesa fari = bájeti), protože jsou to pouze vymyšlené příběhy, nikoli skutečné. Vystupují zde zvířata, která svým chováním připomínají chování lidí. Rozlišujeme dva druhy bajek: a) ezopské, kdy spolu rozmlouvají němá zvířata, rostliny nebo jiné neživé věci, b) lybijské, kde spolu mluví lidé se zvířaty nebo zvířata s lidmi.⁴⁰ My se v této práci budeme zabývat bajkami ezopskými, a to těmi, které jsou zahrnuty do staročeského překladu Ezopových fabulí.⁴¹ Důležité je ještě připomenout, že bajky náleží k nejstarším podobám moralizující literatury, vždy z nich plyne nějaké mravní ponaučení.

Můžeme mezi nimi najít mnoho bajek, kde vystupuje přímo vlk, a i tady najdeme takové bajky, kde je vlk v rozporu s beránkem. Vyprávění O vlku a beranu pojednává o tom, že vlk se snaží najít na beránku něco zlého. Když pije ze stejného

³⁹ *Alexandreida*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1963, s. 81.

⁴⁰ ZE SEVILLY, Isidor: *Etymologiae I-III*. Praha: Oikoymenh, 2004.

⁴¹ *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi*. Brno: Atlantis, 1999.

potoku, obviní ho, že mu znečistil vodu a také, že jeho otec byl na něj zlý. Beránek se obvinění brání, ale není mu to nic platné, vlk ho na konci stejně sežere.⁴² Podobně je tomu i v bajce O ovci, psu a vlku, kdy vlk ovci obviní, že mu vzala chléb, a jelikož se na vlkovu stranu přidá i pes a sup, ovci nezbyvá, než jim za to dát svou vlnu, ačkoliv jim nic nevzala. Plyne z toho poučení, že právo je vždy na straně toho zlého, který je ještě navíc v přesile.⁴³ Známa je také bajka O ovcích a vlcích, kde jsou ovce hlídány psy a vlci je proto nemůžou napadnout. Uzavřou tedy příměří pod podmínkou, že ovce se zbaví psů. Ovce to tedy učiní a souhlasí s příměřím s vlky. Vlci ovšem svůj slib poruší a napadnou ovce, již už nemá kdo chránit, protože svých psů se zbavily. I tady je vlk vrahem ovcí.⁴⁴ Trochu jiná je bajka O vlku a svini. Vlk zde svini nabízí, že až se jí narodí mláďata, bude je chránit a starat se o ně. Svině mu ale nevěří a jeho pomoc odmítá. Bojí se, že by její děti sežral, až se narodí.⁴⁵ Podobně lstivě se vlk chová i v bajce O vlku a beránkovi. Malé jehňátko je ve stádu koz a kojí se jejich mlékem. Vlk se snaží od nich jehně odlákat a říká mu, jestli by mu nebylo lépe u jeho ovčí matky. Chce, aby šlo do lesa ji hledat. Jehně ale jeho lest prohlédne, ví, že vlk ho tam chce nalákat jen proto, aby ho mohl sežrat, drží se tedy i dále ve svém kozím stádě.⁴⁶

Bajka, kde vlk nevystupuje jako vyloženě záporná postava, se jmenuje O vlku a o psu. Zde konečně není vlk ztvárňován jako zabiják a lstivé zvíře. Pes vlku vykládá, jak se jeho pán o něj dobře stará, krmí ho, dává mu zázemí a pečuje o něj. Vlk se ta představa líbí, a tak chce jít se psem k němu domů. Pak si ale všimne, že pes má na krku vytrhanou srst. Ptá se ho proč a pes mu odpovídá, že pán ho drží v okovech. Vlk se nelíbí, že by měl sloužit někomu za to, že mu pán dá najíst. Nechce přijít o svoji svobodu.

„Vlk psovi tak odpovědě:
„Toho zbožie já nevědě,
aby pro milost břicha svého
žádal bydla robotného.

⁴² *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi*. Brno: Atlantis, 1999, s. 16-17.

⁴³ Tamtéž, s. 20-21.

⁴⁴ Tamtéž, s. 109-110

⁴⁵ Tamtéž, s. 52-53.

⁴⁶ Tamtéž, s. 60-61.

Bohatýť jest žebrák svobodný
nežli přebohatý robotný,
neb robotný sám svůj nenie,
svobodný má vše své chtění.⁴⁷

Svoboda je v této bajce stavěna nad všechno zlato a také „světské zboží“.⁴⁸ Vlk se své svobody nevzdá, ani kdyby za to měl získat bohatství a dostatek jídla. Bajka poukazuje na to, jak je svoboda důležitá. V bajce O vlku a hlavě též není vlk popisován jako zlý. Najde pouze v lese hlavu, která je krásná a ozdobená, ale bez mozku.⁴⁹ Je to bajka, která pojednává o tom, že moudrost je důležitá, a podstatná je tu hlava, nikoliv vlk. Je zřejmé, že vlk v této bajce mohl být nahrazen i jakýmkoli jiným zvířetem. Jeho vlastnosti zde nejsou důležité, a ani se nijak zvlášť neprojevuje.

2.4 Co radí vlk?

Kromě Ezopových bajek se vlk také vyskytuje ve středověkém spisu *Nová rada*, o kterém pojednává následující podkapitola.

2.4.1 Smil Flaška z Pardubic: *Nová rada*

Nová rada je veršovaná skladba o 2116 osmislabičných verších. Vyjadřuje středověkou představu o tom, jak by měl král vládnout. Smil Flaška z Pardubic napsal tento spis nejspíše kolem roku 1394. Dílo řadíme mezi tzv. zvířecí eposy, jež pracují s alegorií podobně jako bajky. Jednotlivá zvířata podle své přirozené povahy radí mladému králi lvovi, jak má správně vládnout. Střídá se vždy pták s čtyřnohým zvířetem. Rady se týkají řádu, zemského pokoje a také králových poddaných. Do říše zvířat jsou vloženy lidské poměry a zvířata se o nich baví.⁵⁰ Vlk svému vládci radí takto:

⁴⁷ *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi*. Brno: Atlantis, 1999, s. 113.

⁴⁸ Tamtéž, s. 114.

⁴⁹ Tamtéž, s. 73.

⁵⁰ FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Vydání Jana Gebauera. Praha: Nákladem Matice české, 1876, s. 4.

„Poslyš, králi, moji radu:
Nikdy v žití netrp hladu!
Jiný ať se k postu nutí,
Ty si popřej podle chuti
V jídle, pití, do sytosti.
Mluvím ze své zkušenosti.
V sytosti je základ zdraví
- Cpát si břicho neunaví,
Ty jediný vládneš státem,
Tys nejvyšším majestátem,
Cokoli chceš, můžeš vzít.
Kdybys mi chtěl uštédřit
Ze svých dvorů skot a brav,
Sedru kůži z jejich hlav,
O čem trochu cenném zvím,
To si ihned přisvojím.“⁵¹

Opět je tu poukázáno na to, že vlk si potrpí hlavně na jídlo, čili je schopný zadávat stádo ovcí nebo krav. Je patrné, že lidé ve středověku opravdu viděli vlka především jako hubiče svých stád. Vlk radí králi, aby se vždy pořádně najedl, že se nemá ostýchat, když je vládce a může si dopřát, nač si vzpomene. Vlk tu není ve vysloveně negativním světle, protože všechna zvířata, která králi radí, přichází vždy s nějakou dobrou radou.

Výše zmíněná ukázka byla z novějšího vydání Smilovy *Nové rady* a byla přebásněna a upravena do nové češtiny. V původní verzi⁵² vlk také radí, že by král neměl trpět hlady, ale zároveň přiznává, že je vyděrač a loupežník, a lvovi radí, „aby své jméno královské neposkvrnil způsoby vlčími.“⁵³

⁵¹ FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Přebásnil do nové češtiny František Vrba. Praha: Družstevní práce, 1940, s. 39.

⁵² FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Vydání Jiřího Daňhelky. Praha: Orbis, 1950, s. 37-38.

⁵³ FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Vydání Jana Gebauera. Praha: Nákladem Matice české, 1876, s. 17.

2.5 Vlk a lidé ve středověku

Když srovnáme texty, které jsme tu rozebírali v předchozích kapitolách, potvrzuje se počáteční předpoklad. Vlk byl v minulosti pro lidi nepřítelem a vrahem jejich dobytka, a proto mu také přisuzují především negativní vlastnosti. Označují ho za démona a ďábla. Není divu, že v současné době vlci už téměř vyhnuli. Lidé je honili a lovíli po celá staletí. Například v *Kronice české* Jana Maringoly, která vznikla v době Karla IV., je také zmínka o lovu vlků:

„Léta páně 1269 byla tak hojná přemíra vlků, že král nařídil kopat jámy pro jejich chytání a vložit do nich husu nebo sele.“⁵⁴

Ve středověku se také věřilo tomu, že když vlk spatří člověka dříve než on jeho, tak člověk oněmí. Je-li tomu ale naopak, vlk nebude tak zuřivý. Když se stane, že vlk člověka uvidí první, člověk by si měl sundat šaty a udeřit dvěma kameny o sebe, což by prý vlka mělo odradit od útoku.⁵⁵ Dále se věřilo tomu, že vlk není schopen otočit krkem. Lidé tvrdé šíje se proto přirovnávali k vlku a tedy i k ďáblu.⁵⁶ Ve středověkém bestiáři se také píše, že když se vlk plíží do ovčího stáda, tak je velmi opatrný a vždy jde z té strany, odkud nefouká vítr, aby ho neucítil hlídací pes. Je také hodně mazaný a potravu pro svá mláďata hledá raději daleko od svého doupěte.⁵⁷ Podle Etymologií Isidora ze Sevilly je latinský název pro vlka lupus, slovo odvozené z řečtiny. Řekové vlka nazývají lykos, a také ho považují za zuřivé zvíře, které zabije, na co přijde. Setkáme se i s označením leopi, od adjektiva „lví“ (leonis), protože podobně jako lvi mají velkou sílu v nohách. Říká se, že všechno, na co šlápnou, zahyne.⁵⁸

Ve středověku byl také vlk ztotožňován s vyhnanci. Nazývali se vargus (původně z germánského slova vargr, varg, vaerg, které znamená „vlk“ nebo také „šedý“). Bylo zvykem, že se hlava lapeného uprchlíka vystavovala na veřejném prostranství stejně jako hlava vlka zabitého při lovu. O uprchlících se říkalo, že nosí vlčí hlavu a každý je proto může zabít. „Vyhnanec, jehož zabití nemohlo být

⁵⁴ *Kroniky doby Karla IV.* Praha: Svoboda, 1987, s. 498.

⁵⁵ *The Medieval Bestiary*, dostupné z: <http://bestiary.ca/beasts/beat180.htm>.

⁵⁶ COOPEROVÁ, J.C.: *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 210.

⁵⁷ *The Medieval Bestiary*, dostupné z: <http://bestiary.ca/beasts/beat180.htm>.

⁵⁸ ZE SEVILLY, Isidor: *Etymologiae XII*. Praha: Oikymenh, 2004, s. 83.

trestáno, se tak z hlediska zákona dostal na úroveň vlka. Za ulovení uprchlíka byla stejná odměna jako za ulovení vlka, zpochybňovala se tak samotná lidskost vyhnance.⁵⁹

⁵⁹ ZAREMSKA, Hanna: *Lidé na okraji*, in: J. Le Goff, J-C. Schmitt (eds.): *Encykopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 347.

3 Liška

Liška (latinsky vulpes) je symbolem lstivosti a zákeřnosti. Podobně jako vlku jí ve středověku byly připisovány spíše negativní vlastnosti.

V Kosmově *Kronice české* je o ní na rozdíl od vlka pouze jedna zmínka, a to na str. 104. Kníže Jaromír je tu přirovnáván k lišce:

„On však byl mužem, který umí důmyslně a lstivě předstíratí a zastíratí příčiny věcí. A jako liška neutíká tam, kam mrští ocasem, tak kníže něco jiného podržel ukryto v jeho srdci a něco jiného vyjevil bratřím ústy.“⁶⁰

Je tu opět vyjadřována lstivost lišky. Podle Isidora má liška hbité nohy a nikdy se nevydává přímou cestou, ale běhá různými oklikami. Když nemůže sehnat potravu, předstírá smrt, aby se kolem ní slétli ptáci v domněnku, že je mrtvá, a ona je mohla ulovit.⁶¹ Pro křesťany ve středověku je liška démonické zvíře a její lstivost ji spojuje s ďáblem. V *Physiologu* se píše, že když liška neuloví dost potravy, lehne si na zem a začne chroptět, stejně tak lstivý je prý i ďábel.⁶² Z křesťanského hlediska, když liška pustoší vinici, symbolizuje to počínání kacířů a nepřátel církve.⁶³

3.1 Liška v Ezopových bajkách

Podobně jako v případě vlka, i liška je v Ezopových bajkách ztvárňována podle vlastností, které jí lidé přisuzovali. Známa je bajka O lišce a o havranu, kde se projevuje liščí prohnatost a lstivost. Havran sedí na stromě a v zobáku má sýr, který by si liška ráda dala. Začne havranovi lichotit, jak je krásný a kdyby zazpíval, jeho hlas by byl jistě hezčí než všech ostatních ptáků. Havranovi se líbí, jak ho liška opěvuje, a aby se pochlubil, otevře zobák a začne zpívat, přitom mu ale vypadne sýr. Liška chytí svoji kořist a utíká pryč. Havranovi je pak hanba, že se takhle snadno

⁶⁰ KOSMAS: *Kosmova Kronika česká*, Praha: Svoboda, 1975, s. 104.

⁶¹ ZE SEVILLY, Isidor: *Etymologiae XII*. Praha: Oikoymenth, 2004, s. 87.

⁶² Tamtéž.

⁶³ COOPEROVÁ, J.C.: *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 104.

nechal liškou nachytat.⁶⁴ Liška tu přitom není jako vyloženě záporná postava. Spíš havran udělal chybu, že nebyl dostatečně skromný a chtěl se vychloubat. Lstivost je lišce oplacena v bajce O čápu a o lišce. Liška pozve čápa na oběd, ale ten se svým dlouhým zobákem nemůže z plytkého talíře jídlo sníst. Oplatí jí to, když pozve na oběd on ji a jídlo jí místo na talíř dá do hluboké sklenice s dlouhým hrdlem. On tam svůj dlouhý zobák dokáže strčit a najíst se, kdežto liška se do vysoké nádoby nedostane. Vyplývá z toho ponaučení: nečiň druhým, co sám nechceš.⁶⁵ V bajce O vlku a lišce je vlk na lišku zlý a ona se mu odplatí tím, že pastýřovi řekne, kde má vlk doupě, a pastýř ho tam přijde zahubit. Brzy však dojde i na lišku a chytí ji lovci. Bere to jako odplatu za to, co udělala vlkovi.⁶⁶ Její čin byl tak potrestán. Bajka, kde liška není zápornou postavou a svoji lstivost využije pro záchranu mlád'at, se jmenuje O lišce a orlu. Orel lišce unese její mlád'ata, aby se jimi nakrmil. Ona ho prosí, aby jí je vrátil, ale orel ji neposlechne. Ona pak donese k jeho hnízdu proutí a zapálí jej, orlovi pak nezbyvá, než jí její děti vrátit.⁶⁷ Liška je zde zobrazena jako zachránce svých mlád'at, ačkoliv opět použila lstivosti, aby nad nepřítelem vyzrála. V bajce O vlku, lišce a o opici vystupují obě šelmy jako vzájemní nepřátelé, podobě jako v již zmiňované bajce O vlku a lišce. Vlk tu opět vystupuje proti lišce a snaží se na ni svést krádež. Opice je pak jejich soudcem. Je na straně lišky, podporuje ji v tom, že se má bránit proti vlkovu křivému obvinění a že pokud je nevinna, tak do vězení nepůjde.

„Opice tu sedí za súdy,
svým rozumem nepoblúdi.
Uchopí lest tajnú jeho,
neučini nic jiného,
než tak vlkovi povědě:
„Hledáš práva, lstivá hlavo,
a toběť se brání právo.
Lišo, dobře přiš krádeže,
nevina tě zbaví věže.“⁶⁸

⁶⁴ *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi*. Brno: Atlantis, 1999, s. 38-39.

⁶⁵ Tamtéž, s. 72-73.

⁶⁶ Tamtéž, s. 97-98.

⁶⁷ Tamtéž, s. 34-35.

⁶⁸ Tamtéž, s. 80-81.

Trochu jiná je pak bajka O lišce a o opici, kde proti sobě tato dvě zvířata stojí naopak v rozporu. Opice chce po lišce její krásný ocas, sama sobě se totiž nelíbí zezadu a chtěla by svůj vzhled skrýt. Poprosí tedy lišku o její ocas, ale lišce se to nelíbí:

„Liška prosbu přijme uchem,
aniž myslí, jedno sluchem
dře opici: „Že se nestydíš,
že můj ocas těžkostí hyzdíš,
jehož krátká i lehka čiji!
Z tvou škodu jáť žaluji.
Nechajť raději zemi plazi,
nežli by byl k tvé krási.
Nezakryjeť tak věc čistá
ohyzdná místa ta jistá.
Jenž by bylo příliš málo,
menší menšího se zdálo,
chudého y bohatilo
a přieliš jemu vzácno bylo.
Aj ty skupče, chce za mnoho,
jenž si málo menší toho.“⁶⁹

Podle lišky opice není hodna svého ocasu a své krásy.

Ve všech Ezopových bajkách liška vždy vystupuje ještě s dalšími zvířaty, které jsou většinou jejími protivníky, a často na ně připraví nějakou lest, kterou buď nad ostatními zvířaty vyzraje, nebo je jí lest nějakým způsobem oplacena a vrácena, jako je tomu například v bajce O lišce a čápu nebo O vlku a lišce.

3.2 O lišce a čbánu

Bajka, která nepatří mezi bajky Ezopovy, ale byla zařazena mezi satiry Hradeckého rukopisu, se jmenuje O lišce a čbánu. Je to první doložená česky psaná bajka u nás. Hradecký rukopis je soubor duchovních skladeb a humorných satir ze

⁶⁹ *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi*. Brno: Atlantis, 1999, s. 117-118

14. století, které byly určeny pro měšťany. Obsahuje celkem 11 skladeb. Tento rukopis objevil Josef Dobrovský v Hradci Králové (proto rukopis Hradecký). Jeho autor je neznámý.⁷⁰ Původní skladby rukopisu jsou: legenda o svatém Prokopu, Pláč Marie Magdaleny, Pláč svaté Maříe, Devatero radostí svaté Maříe, Umučení Páně, Desatero kázanie božie, Zdravas Maria, svatý Jan apoštol, satiry o řemeslnících a bajka o lišce a čbánu, skladba o bohatci.⁷¹ Satiry Hradeckého rukopisu byly různými autory několikrát vydány. My v této práci budeme vycházet z vydání Josefa Hrabáka z roku 1962 – *Staročeské satiry Hradeckého rukopisu a Smilovy školy*, a také z vydání Jana Vilikovského z r. 1942 – *Staročeské satiry*.⁷² Podle Jana Vilikovského jsou Desatero kázanie božie, satiry o řemeslnících (toto označení zahrnuje sedm skladeb) a bajka O lišce a čbánu dílem stejného autora.⁷³ Skladba má 97 veršů a vyskytuje se také v několika latinských rukopisech, pocházejících z Čech.⁷⁴ Příběh vypráví o lišce, která našla v jedné pusté světnici u kamen džbán. Začne si s ním povídat, ale on jí neodpovídá. Vezme ho a utíká s ním ven. Když jde z kopce, džbán se kutálí dolů, liška si stěžuje, že na ni nepočká. Na rovině se naopak džbán zastaví. Liška se nelíbí, že džbán s ní nechce jít dál, a tak se rozhodne, že ho k tomu donutí a přiváže si ho k ocasu. Dojde ke studni a hodí džbán dovnitř se slovy:

„Když se nechceš modliti,
jáz tě musím utopiti.
Čbán počě svrchu plavati,
počě liška naň volati
řkúc: Čbáne, brzo viz o sobě!
Jižť jest velmi zle o tobě.
Razuť, pokoř mi se jedínú
a otpustímť vši tvú vinu.“⁷⁵

⁷⁰ *Staročeské satiry Hradeckého rukopisu a Smilovy školy*. 2. vyd. Editor Josef Hrabák. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962, s. 161.

⁷¹ Tamtéž.

⁷² *Staročeské satiry*. 1. vyd. Editor Jan Vilikovský. Praha: Vyšehrad, 1942.

⁷³ Tamtéž, s. 1.

⁷⁴ Tamtéž, s. 93.

⁷⁵ Tamtéž, s. 76-77.

Džbán není živá věc, a tak lišce samozřejmě neodpovídá. Lišku to rozhněvá a džbán potopí do vody. Džbán se začne plnit vodou, potápět se a lišku pomalu stahuje s sebou dolů. Liška se hned začne džbánu omlouvat:

„Milý čbáne, odpusť mi to
a jáz tobě slibuji to,
žeť nechci tobě škoditi.
Rač mě nebožku živiti!“⁷⁶

Nic jí to ale nepomůže. Džbán ji strhne do studnice a potopí ji až na dno. Liška tak ve vodě utone.

„Tak se liška přemoudřila,
svůj život marně ztratila.
Ot čbána z hlíny slepeného
zbyla liška života svého.“⁷⁷

Tak končí bajka O lišce a čbánu. Liška se v této bajce opravdu „přemoudřila“. Myslela si, že džbán přelstila, že ho utopí, a sama na to doplatila. I tady je liška symbolem lstivosti a prohnanosti, také se zde však ukazuje, že přílišná vychytralost ještě neznamená moudrost.

3.3 Co radí liška?

I v *Nové radě* se projevuje liščí charakter, tak jak ho lidé vnímali ve středověku.

„Liška, ta po starém zvyku
Všech podšitých pochlebníků
Lísá se, po očku mrká,
A už sladkým hlasem vrká.“⁷⁸

Napovídá králi, aby si dával pozor na své šlechtice, že mohou všude rozhlásit tajemství, která se o něm dozvědí. A také, že se mu můžou snažit vnutit jejich nápady, aby ho přelstili a „došli k svému cíli.“⁷⁹ Radí mu, aby je nechal mluvit, ale

⁷⁶ *Staročeské satiry*. 1. vyd. Editor Jan Vilíkovský. Praha: Vyšehrad, 1942, s. 77.

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Přebásnil do nové češtiny František Vrba. Praha: Družstevní práce, 1940, s. 68.

⁷⁹ Tamtéž.

neposlouchal jejich rady a dělal věci podle sebe. Také mu napovídá, že na ni a ostatní zvířata se může spolehnout, že lidem neprozradí, co se na svého panovníka dozví. A také, co se dozví na ostatní, to svému králi hned řekne. Lidově řečeno mu bude donášet.

„Kuna s vydrou tam též byly,
Ve všem s liškou souhlasily.“⁸⁰

Je tu odkaz i na tyto dvě další šelmy, které s liškou souhlasí. Domníváme se, že i to má nějakou svoji skrytou symboliku. Možná jsou tam zmíněny právě proto, že jsou lišce nějakým způsobem podobné.

Ve starší původnější verzi je liščina rada podobná a nijak zásadně se neliší. Vychvaluje svého panovníka a varuje ho před poddanými. Rada však může vyznít až ironicky.⁸¹

⁸⁰ FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Přebásnil do nové češtiny František Vrba. Praha: Družstevní práce, 1940, s. 69.

⁸¹ FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Vydání Jiřího Daňhelky. Praha: Orbis, 1950, s. 58-59.

4 Medvěd

Medvěd je v křesťanství symbolem zla a ďábla, a také krutosti, nenasytlosti a tělesné žádostivosti. Podle středověkých představ se medvědí mláďata rodila neforemná a jejich matka je lízáním formovala, což bylo symbolem proměňující, obrozující moci křesťanství vůči pohanům. Medvěd je ale také symbolem vzkříšení, protože na jaře, po zimním spánku, vylézá z jeskyně se svým právě narozeným mládětem.⁸²

4.1 Co radí medvěd?

Medvěd v *Nové radě* napovídá svému pánu, aby se rozhodoval podle sebe a pokud by mu v tom někdo překážel, ať ho potrestá. Chce, aby se ho poddaní báli.

„Na ta slova medvěd vstane

A praví: „Můj králi, pane,

Každý, kdokoli je tady,

Jak sám jedná, taky radí

Podle svého založení.

I má rada jiná není.

K ničemu ať tě nenutí,

Říd' se jenom dle své chuti,

Sladké jídlo, sladké pití

A spát! To je živobytí!

A kdo potom bude smět

V tom, co chceš, ti překážet?

Sraz jej bez meškání ranou,

Až odletí někam stranou!

Poddaní ať se tě bojí,

Se strachem před tebou stojí

To, co chceš, ať každý chválí:

⁸² COOPEROVÁ, J.C.: *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 113.

Znameníť, milý králi!“⁸³

I původní verze *Nové rady* medvěda je podobná. Radí králi, aby jednal podle své vůle. Vážná rada se střídá s ironií. Král by měl jednat podle toho, že je králem. Může to poukazovat na fakt, že medvěd kdysi byl králem zvířat místo lva. A proto radí panovníkovi, jak by se choval on sám.⁸⁴ Také je vyzdvížena jeho síla, že „srazí ranou“ každého, kdo mu bude odporovat. Medvěd byl ve středověku opravdu považován za mocné a silné zvíře a panovníci si většinou mohou dělat, co chtějí.

4.2 Emblémy a znaky

Jelikož byl medvěd dříve považován za krále zvířat, objevoval se často na různých erbech a emblémech. „V rukopisech dvorských knihoven 14. století se vedle droberů začínají větší měrou uplatňovat také emblémy objednavatelů: jejich znaky, ale také oblíbené výroky (devízy), monogramy, skrývající buď pravá jména, nebo přezdívký, a konečně intimní odznaky, jež se většinou vázaly k dvorským řádům. Tak v rukopisech vévody z Berry se v ornamentu bordur objevuje medvěd s modrou korouhví zdobenou francouzskými liliemi nebo s červeným štítem s labutí.“⁸⁵ Medvěd se objevuje i v okrajové výzdobě rukopisů Václava IV. „Po stranách doprovázejí skupinu lazebníků medvěd a opice. V droberích jsou tato zvířata tradičními svědky toho, že Venušina moc zasahuje i do říše zvířat, v níž opice, zosobnění žádostivosti, zastupuje ženský element a medvěd mužský prvek“⁸⁶ Lazebníci zde symbolizují bohyni Venuši.

Měli bychom zde zmínit, že emblém ve středověku neznamenal vždy totéž co symbol. Původně latinské slovo symbol (jehož původ jsme již popisovali v první kapitole) má především význam náboženský a věroučný. Naproti tomu latinské slovo emblema, převzaté z řeckého emblém se ve středověku používalo v architektuře pro

⁸³ FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Přebásnil do nové češtiny František Vrba. Praha: Družstevní práce, 1940, s. 34-35.

⁸⁴ FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Vydání Jiřího Daňhelky. Praha: Orbis, 1950, s. 34-35.

⁸⁵ KRÁSA, Josef: *Rukopisy Václava IV*. Praha: Odeon, 1974, s. 59.

⁸⁶ Tamtéž, s. 80.

označení připojených nebo aplikovaných ornamentů. Označovalo především znak nebo kompozici analogického typu.⁸⁷

„Ve středověku bylo zvykem používat v boji odznaky, zbraně a zbroj zdobené obrazem medvěda, jehož funkce nebyla samozřejmě dekorativní, ale ochranná, tedy zároveň emblematická a profylaktická.“⁸⁸ Také se jako talisman nosily medvědí tesáky či drápy. Bylo to typické zejména pro válečníky.

4.3 Medvěd a lidé ve středověku

V této kapitole budeme vycházet zejména z knihy francouzského spisovatele Michele Pastoureaux *Medvěd. Dějiny padlého krále*. Autor v ní popisuje, jak lidé viděli medvěda od dob pravěkých až po současnost. My se však zaměříme na období středověku. Medvědovi byla již od počátku jako jedna z hlavních vlastností přisuzována síla. Obrat „silný jako medvěd“ můžeme najít ve všech evropských jazycích.⁸⁹ Mnoho známých literárních a legendárních hrdinů ve 12. století čelilo medvědovi nebo příšeře s medvědí podobou a vyhráli nad nimi. Mezi tyto hrdiny patří například Roland, Tristan, Lancelot, Yvain nebo samotný král Artuš.⁹⁰ Lidé věřili, že když vypijí medvědí krev a sní jeho maso, získají sílu a částečně se tak promění v medvěda. V řadě krajů to bylo dokonce zvyklostí. Ve Skandinávii si zase bojovníci oblékali medvědí kůži a věřili, že jim to přinese schopnosti medvěda a ochrání je před nepřáteli. Takoví bojovníci se nazývali Berserkové.⁹¹ Medvěd byl ale především symbolem moci a síly a stal se králem všech zvířat. Výsadou králů byl lov na medvědy. Naháněli je pomocí psů, ale při útoku se člověk s medvědem musel střetnout osobně a zabít ho nožem nebo oštěpem. Takové vítězství nad medvědem znamenalo vždy hrdinský skutek hodný krále.⁹² Panovníci měli také svoje zvěřince, kde nechávali různá (i exotická) zvířata bojovat mezi sebou. Mezi zvířaty vždy musel být i medvěd. Souboj zvířat mohl sledovat většinou jen panovník a jeho okolí,

⁸⁷ PASTOUREAU, Michel: *Symbol*, in: J. Le Goff, J-C. Schmitt (ed.): *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 2014, s. 778-779.

⁸⁸ PASTOUREAU, Michel: *Medvěd. Dějiny padlého krále*. Praha: Argo, 2011, s. 58.

⁸⁹ Tamtéž, s. 49.

⁹⁰ Tamtéž, s. 55.

⁹¹ Tamtéž, s. 56-57.

⁹² Tamtéž, s. 68.

výjimečně to bylo přístupné i veřejnosti. V západní Evropě byl medvěd nejvzácnější dar, jaký mohl král jinému králi věnovat.⁹³

Od 12. – 13. století se však postavení medvěda zásadně změnilo. Už nebyl uctívaným zvířetem jako předtím. Stalo se z něj cirkusové zvíře. „Medvěda bylo možné vidět především uvázaného na provaze v ruce potulného kejklíře. Hnědé medvědy, odlišné od zvířat, popisovaných folklorní tradicí, hagiografií či ve slavném Románu o Lišákovi, měli možnost spatřit pouze lovci a horští pastevci, kteří procházeli vysoko položenými lesy.“⁹⁴ Náhubek a řetězy zvířeti znemožňovaly útěk. Psi ani lidé už se ho nebáli. Dokonce i malé děti mohly přijít až k němu a sáhnout si na něj. Medvěd se stal zesměšněným zvířetem. Musel tančit a provádět akrobatické kousky v cirkusech a mnohdy byl i týrán.⁹⁵ Na počátku 13. století, kdy se z mohutného medvěda stalo ponížené zvíře, se zároveň v lidském hodnotovém žebříčku stala obezita hříchem. Obezita dříve u panovníků zvyšovala jejich prestiž, ve 13. století se to však změnilo a začala být považována za znak ošklivosti, vulgárnosti, odpudivosti, lenosti, nevzdělanosti a omezenosti. Korpulentního medvěda také nakonec jako krále zvířat nahradil štíhlý lev. Ačkoliv i slon měl podle zvířecí symboliky mnoho kladných vlastností, králem zvířat se nestal, nejspíše i kvůli své tloušťce a mohutnosti.⁹⁶ Později byl medvěd spojován hned s pěti ze sedmi největších hříchů, a to byla chlípnost, vztek, nenasytlost, závist a lenost.⁹⁷

Na konci středověku byl už medvěd šelmou svrženou z trůnu. Stáhl se do horských oblastí, nechodil už k vesnicím a hospodářstvím, a ani se nesnažil lovit stáda a dobytek. Potkat ho někde na cestě se stalo vzácností. Také už nebyl tolik loveným zvířetem jako dříve. I v textech a různých vyobrazeních se začal objevovat řidčeji, začala ho nahrazovat jiná zvířata.⁹⁸

⁹³ PASTOUREAU, Michel: *Medvěd. Dějiny padlého krále*. Praha: Argo, 2011, s. 69.

⁹⁴ DELORT Robert: *Zvířata* in: J. Le Goff, J.-C. Schmitt (eds.): *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 2014, s. 895.

⁹⁵ PASTOUREAU, Michel: *Medvěd. Dějiny padlého krále*. Praha: Argo, 2011, s. 170-173.

⁹⁶ Tamtéž, s. 175-176.

⁹⁷ Tamtéž, s. 181.

⁹⁸ Tamtéž, s. 183.

4.4 Medvěd v dalších dílech středověké literatury

Medvěd se ve středověké literatuře nevyskytuje tak často jako třeba vlk nebo lev, jehož zuřivost a lačnost po krvi byla přirovnávána k válečníkům a vojákům. Patří však také k divokým šelmám, které nebylo snadné zkrotit. Tomu napovídá i jeho zařazení mezi šelmy, s kterými musel bojovat Alexandr Makedonský:

„Protož odtrhše odtud, celý den jsúce trdní žiezni a netrpělivú teskností, neb je postiháchu lvové, levhartové, nedvědové, saně, draci a tu s nimi vždy musichu bojovati.“⁹⁹

Jako první jmenovaný je tu opět lev, současný král zvířat, jehož symbolika je rozmanitá. Dále jsou pak jmenována další zvířata (i ta bájná), která byla lidem nebezpečná. Medvěda kvůli jeho velké síle nebylo snadné v boji porazit.

V Kronice o Bruncvíkovi, která vznikla ve 14. století, hlavní hrdina nezápasí přímo s medvědem, ale s podivnými stvůrami, které k jednotlivým zvířatům přirovnává:

„Ta zvířata takových srstí biechu jako nedvěd a rohy jako d'áblové mějíchu a zuby černé jako konské.“¹⁰⁰ Těch zvířat se všechna jiná zvířata na zemi i v moři bojí, ale Bruncvík s nimi musí zápasit. V boji mu pomůže lev, který je nakonec všechny roztrhá.¹⁰¹

Tento text byl napsaný nejspíše v době, kdy už byl medvěd sesazen z trůnu a králem zvířat se stal lev. Medvěd v této ukázce je spíše symbolem d'ábla, přestože se tu nejedná přímo o samotného medvěda, ale pouze jeho srst.

⁹⁹ *Próza českého středověku*. 1. vyd. Editor Jaroslav Kolár. Praha: Odeon, 1983, s. 92.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 172.

¹⁰¹ Tamtéž.

5 Osel

Osel se podle Isidorovy *Etymologie* nazývá asinus či aselleus, což je odvozeno od sezení (sedere). Isidor uvádí, že dříve než si lidé ochočili koně, jezdili na oslu. „Vždyť ono pomalé zvíře bez rozumu si člověk podmanil hned, jak se mu zlíbilo.“¹⁰² Osel byl domestikován už někdy ve třetím tisíciletí a v Římě byl během slavností bohyně Vesty ozdoben věnci a nemusel pracovat. V Bibli byl osel také často zmiňován, ale nebyl používán jako oběť Bohu a ve Starém zákoně se oslí maso zakazuje jíst. Nicméně už Římané používali slovo osel jako urážku. Isidor dále píše i o oslech nezkrotných a divokých, kteří žijí v Africe a potulují se po opuštěných končinách a o tzv. oslech arkadských, kteří byli přivezeni z Arkádie. Ti jsou mohutní a vysocí, ale na práci jsou lepší spíše menší oslíci, protože údajně snáší lépe námahu a nevadí jim nedbalá péče.¹⁰³ Osel byl v Isidorově *Etymologii* zařazen mezi dobytek a tažná zvířata, protože podobně jako kůň nosí těžká břemena a lidem tak při chůzi ulevuje v námaze.¹⁰⁴ Osel je tedy symbolem pro pokoru, trpělivost, usmířenost, ale také hloupost, tvrdohlavost, oplzlost a plodnost. Oslí hlava byla považována za zdroj plodnosti.¹⁰⁵ Podle Manfreda Lurkera se s oslem spojují protikladné představy. Lidé jím pohrdají pro jeho hloupost a tvrdohlavost, ale zároveň si jej váží pro jeho užitečnost a dobromyslnost. Pro svou divokou říji se osel stává obrazem neřesti. Podle evangelií Ježíš údajně přijel do Jeruzaléma na oslovi, a lidé proto ve středověku na Ježíšovu památku brali s sebou do procesí na Květnou neděli tzv. palmového osla, který na pojízdném podvozku nesl žehnajícího Krista.¹⁰⁶

5.1 Co radí osel?

I osel radí svému králi, přestože se tomu nejprve brání:

„Já a celý můj pak rod

Nikdy nejsme k radě vhod.

¹⁰² ZE SEVILLY, Isidor: *Etymologiae XII*. Praha: Oikoymenh, 2004, s. 55.

¹⁰³ Tamtéž, s. 57.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 37.

¹⁰⁵ COOPEROVÁ, J.C.: *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 132.

¹⁰⁶ LURKER, Manfred: *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 180-181.

Také nikdy nejsme zváni,
když se spolu radí páni,
neb soudí na naši duši
podle našich dlouhých uší.
Jako blázny, které znají,
nikdy k sobě nevolají
mezi sebe na porady.
Co je tedy do mé rady!“¹⁰⁷

Z těchto veršů bychom mohli usoudit, že osel je považován za hloupého, a proto jak sám tvrdí, nikdy není zván k radě. Nakonec se však nenechá přemlouvat a králi přeci jen dá také svoji radu, která není v žádném případě pošetilá nebo hloupá:
„Břímě, jež na mě naloží
a přec nikdy nenaříkám.
Také tobě, králi, říkám,
abys ty své břímě nesl
a nikdy pod ním neklesl.“¹⁰⁸

Osel byl zvířetem nejen vysmívaným, ale také velmi pracovitým. Musel nosit těžké náklady a snášet poroučení lidí. Na rozdíl od předchozích zmíněných zvířat není divoký a nespoutaný, ale je zvířetem domácím, které se podřizovalo lidským potřebám. Radí proto králi, aby byl také tak vytrvalý a dokázal nést své břímě a aby byl pracovitý:
„Není ničeho bez práce!
Kdo o velké věci stojí,
nikdy není na pokoji.
Nic nezískáš bez snažení
A proto k ničemu není
Chtít si ulehčit v životě
To je jenom škoda pro tě.“¹⁰⁹

¹⁰⁷ FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Přebásnil do nové češtiny František Vrba. Praha:

Družstevní práce, 1940., s. 52.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 54.

¹⁰⁹ Tamtéž.

Dále králi radí, aby šel vždy tou správnou cestou, vyhýbal se zločinu a neskončil tak v pekle. Osel tedy v *Nové radě* vystupuje jako relativně moudrý rádce. Ve většině středověkých textů je tomu však naopak.

5.2 Osel v Ezopových bajkách

Hned první bajka O kanci a o oslu vypovídá o tom, jak nízké postavení měl osel v hierarchii zvířat. Považovali ho za podřadného, a ačkoliv vykonal pro lidi spoustu práce, nikdy to nebylo řádně doceněno. Bajka vypráví o tom, jak se setká osel s kancem. Oslík kance zdvořile pozdraví, ale kanec se dme pýchou a oslíku ani neodpoví. Potom mu říká, že ho nesežere, protože jeho maso za to nestojí:

„Všakž vece vepř: „Zuba svého
neoprzním mase jeho
aniž jeho léních kostí.

Jsi bezpečen svú mrzkostí.“¹¹⁰

Podobně je tomu i v dalším vyprávění O psu a o voslu. Osel vidí, jak si pes s pánem hraje, skáče po něm, olizuje ho a pán je za to na něj milý a krmí ho. Oslík to psu závidí, a tak se rozhodne, že to vyzkouší také. Skočí na pána za účelem, že si s ním chce hrát. Svými kopyty a váhou ale muže zraní. Místo krmení a odměny, kterou si přál, se mu dostane bití. Osel je zde nazýván bláznem:

„Blázen tiem nenávistnější,
odňažto se mní libější.“¹¹¹

Plyne z toho poučení, že člověk by se neměl chovat nepřírozeně. Měl by se držet toho, co umí a dokáže, a nesnažit se napodobovat jiné.

Ani v další bajce O mezku a múše se oslík nemá o moc lépe. Jedná se tu tedy o mezka, křížence osla a koně, ten byl však běžně s oslem zaměňován. Mezek táhne těžký vůz a moucha mu vyhrožuje, že ho pobodá. Mezek se ale nenechá zastrašit:

„Tvá mi slova, skutky také
škoditi mohú nikake,
aniž tebe trpím za vlas mnoho.
Jenž vóz veze, jedno toho,

¹¹⁰ *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi*. Brno: Atlantis, 1999, s. 30.

¹¹¹ Tamtéž, s. 44.

jenžto mu uzdu opravie
a jenžto mój chrbet jest dávě.“¹¹²

Mezka vyhrožování mouchy nijak netrápí, protože už tak má dost nákladu a vozataje. Slabší moucha si na mezka dovoluje, protože ví, že jí nemůže ublížit, že má své práce dost a je tudíž oslaben.

„Silný, když nevládne sebú,
mdlý jej často trudí zlobú.“¹¹³

Slabší si na silnějšího dovolí jen v případě, že je oslaben a nemůže mu ublížit. Využije své šance a vyhrožuje mu.

V bajce O koni a o oslu je opět osel urážen koněm, tentokrát ale příběh dopadne dobře a kůň je za to potrestán. Příběh vypráví o tom, že osel potká v těsné uličce koně, který má zlatou uzdu a sedlo. Kůň oslu nadává, aby se mu vyhýbal, že není hoden toho, aby se s ním setkal a překážel mu v cestě. Oslík s těžkým břemenem na zádech odejde. Později, když kůň přestane rychle běhat, ho jeho pán zbaví krásné uzdy a sedla a zapřáhne ho do vozu. Kůň si pak zkusí, jaké to je, tahat každý den těžká břemena. Osel se mu potom směje, že nakonec dopadl také tak. Tvrdí, že žádná krása a bohatství není věčné a všechno časem pomine, a že by se chudým neměl vysmívat, protože sám může skončit také tak.¹¹⁴

Poslední ezopská bajka, v níž vystupuje osel, se nazývá O kramáři a o oslu. Oslík už je tak nešťastný a umořený, že si přeje smrt, aby unikl bití a mučení. Neví ale, jestli se po smrti bude mít opravdu lépe, třeba přijde jen další bolest.

„Když tě neštěstí poděsí,
nevháněj se proto v běsy.
V strasti žádaj lépe sobě,
vždy se těše v smutné době.
Nevieš, ač v pokoji staneš,
když z tohoto světa skaneš.“¹¹⁵

Ve většině z těchto bajek je osel považován za nižší třídu, někdy až téměř otroka společnosti. Všude musí vykonávat svoji práci a nosit těžká břemena. Nikdo se přitom nestará o to, zda trpí, neboť je to zvíře určené pro práci. V bajkách je

¹¹² *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi*. Brno: Atlantis, 1999, s. 76.

¹¹³ Tamtéž.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 91-92.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 119.

celkem výstižně popsáno, jaké postavení měl ve středověku. Z toho vyplývala také jeho základní symbolika.

5.3 Hloupý jako osel

Ve středověké literatuře je oslovi nejčastěji jako jeho vlastnost prisuzována hloupost. Nakonec přirovnání „hloupý jako osel“ se zachovalo dodnes. Toto spojení se objevovalo už v dílech středověké prózy. Například ve vyprávění o Alexandru Velikém. Král Darius ve svém dopise píše Alexandrovi:

„K našima ušima přišla jest pověst, že svú malostí mníš se naší výsosti protiviti, ale jakožto nelze hlupému oslu a těžkému k hvězdám se podvihnutí, poněvadž křídel nemá ani létavého přístroje, též ty nebudeš moci dosáhnúti proti nám, čehož se domníváš dosieci.“¹¹⁶

Kromě hlouposti jako hlavní oslu prisuzované vlastnosti je tu také narážka na jeho těžkost, zřejmě proto, že osel je vždy ten, kdo nosí těžká břemena.

Podobně je takto osel zmíněn ve vyprávění ze 14. století O Jetřichovi Berúnském:

„Ach přenemúdrí oslové,
vždy poznáte hoře nové.“¹¹⁷

Král Lavrin tak nazývá knížata, po kterých chce, aby mu zaplatila zástavu, za to, že mu zničili zahradu. Stejně jako v předchozí ukázce, i tady je slovo osel myšleno jako urážka.

5.4 Osel ve *Zlaté legendě*

Osel se ve *Zlaté legendě* od Jakuba de Voragine vyskytuje z námi zkoumaných zvířat nejčastěji. Nesmíme opomenout především to, že osel byl jako jedno z mála zvířat u narození samotného Krista: „Josef tam udělal jesle pro volka a osla. Podle některých tam už byly jesle postaveny, protože tam vesničané uvazovali svá dobytčata, když přicházeli na trh. O půlnoci na neděli tam blahoslavená Panna

¹¹⁶ *Próza českého středověku*. 1. vyd. Editor Jaroslav Kolár. Praha: Odeon, 1983, s. 65-66.

¹¹⁷ *Rytířské srdce majice: česká rytířská epika 14. století*. 1. vyd. Editor Eduard Petrů a Dagmar Marečková. Praha: Odeon, 1984, s. 208.

porodila svého syna a uložila ho do jeslí na seno.¹¹⁸ Do dnešní doby, když se na Vánoce skládá nebo vyřezává betlém, neměl by tam chybět oslík a vůl. Domníváme se, že tam byla právě tato zvířata, protože jsou symbolem skromnosti a tvrdé práce:

„Když šel totiž Josef s těhotnou Marií do Betléma, vedl s sebou vola, aby ho prodal, zaplatil peníz soupisu za sebe a za Marii a ze zbytku aby žil, a jednoho osla, aby se na něm Marie vezla. Vůl a osel zázrakem poznali Pána, klekli si na kolena a vzdali mu úctu.“¹¹⁹

Legenda ale také uvádí, že Kristovo narození bylo ukázáno prostřednictvím všech stupňů stvoření. Mezi tyto stupně patří kameny, rostliny, zvířata, lidé a andělé, proto zvířata u narození Krista nemohla chybět.¹²⁰

V legendě o Očištění Panny Marie se uvádí, že: „Některá zvířata byla zaměňována, například prvorozenec osla byl zaměňován za ovci, některá byla zabíjena, například prvorozenec psa.“¹²¹ S lidmi to bylo také tak, že byli vykupováni, blahoslavená Panna tak obětovala svého syna.¹²² Nelze však říct, že by přítomnost osla u Kristových jeslí zásadně změnila vnímání tohoto zvířete a jeho symboliku.

Legenda o svatém Jeronýmovi pak vypráví krátkou příhodu o oslu a lvu. Stalo se tak, že do kláštera náhle vnikl kulhající lev. Všichni se ho báli a začali utíkat, jen svatý Jeroným mu šel naproti, zjistil, že má lev poraněnou nohu a ránu mu ošetřil. Lev se časem uzdravil a žil s Jeronýmem a jeho bratry skoro jako domácí zvíře. Jeroným pak po něm chtěl, aby hlídal jejich osla, který musel nosit dříví z lesa. Lev osla hlídal při pastvě, jednou se ale stalo, že usnul, když se osel pásł. V tu chvíli šli zrovna kolem kupci s velbloudy, uviděli osla samotného, a tak ho odvedli s sebou. Když pak bratři uviděli lva bez osla, mysleli si, že ho lev sežral. Jako trest pak lev musel vykonávat oslovu práci a nosit místo něj dříví z lesa. Lev to trpělivě snášel a jednoho dne, když se šel proběhnout po poli, potkal obchodníky i s oslem. Rozčílil se, zařval a vrhl se na ně, až je všechny zahnal na útěk. Jeroným a jeho bratři mu pak zase uvěřili a stal se jejich domácím mazlíčkem.¹²³

¹¹⁸ DE VORAGINE, Jacobus: *Legenda aurea*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1984, s. 80.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 83.

¹²⁰ Tamtéž, s. 82.

¹²¹ Tamtéž, s. 111.

¹²² Tamtéž.

¹²³ Tamtéž, s. 235-236.

Musíme podotknout, že lev se v tomto případě choval spíše jako pes a osel zde hrál pouze roli bezbranného zvířete, které se musí hlídat. Možná trochu podoba s hlídacím psem a ovce.

Osel jako dopravní prostředek pak hraje roli v legendě o svatém Františkovi z Assisi: „Jednou si sluha Boží, když ho cesta unavila, sedl na osla, aby se svezl.“¹²⁴ Jinak je tomu v dalším úryvku ze stejné legendy: „Když starý nepřítel poznal, že neměl úspěch, seslal na něho velké tělesné pokušení. Když je muž Boží pocítil, odložil šat, bičoval se tvrdým provazem a říkal: „Hleď, bratře osle, něco takového musíš čekat, takový výprask musíš snést!“¹²⁵ Pasáž dokládá Františkovu pověstnou blízkost ke zvířatům, když se ztotožňuje s oslovým utrpením.

Osel byl tedy ve středověku považován za pracovitého, poctivého dřiče, ale také hloupého a spíše submisivního tvora. Byl také dobrým dopravním prostředkem a jedním ze zvířat, které bylo svědkem narození Krista.

¹²⁴ DE VORAGINE, Jacobus: *Legenda aurea*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1984, s. 239.

¹²⁵ Tamtéž, s. 241.

6 Myš

Ačkoliv je myš malé a nenápadné zvíře, vyskytuje se ve středověké literatuře také, a to nejspíše proto, že škodila v hospodářství a pro člověka tak představovala jistou hrozbu. Může také sloužit jako určitá protiváha velkým a silným zvířatům. Nejčastěji se myš vyskytuje v bajkách. Podle Isidora její jméno pochází z řečtiny (mures) a údajně se tak jmenuje proto, že se rodí z vlhkosti (humor) země. Slovo „mus“ totiž znamená „země“.¹²⁶ Vypráví se, že za úplňku rostou myši játra. Věřilo se, že úplněk má magickou moc a vliv na některá zvířata. V bibli je myš považována za nečisté zvíře. Řekové a Římané zase věřili, že myš je schopna předvídat zemětřesení a války.¹²⁷

Podle středověkého bestiáře, jenž vychází z Pliniova spisu *Historia naturalis* (Přírodopisu), údajně myši okusovaly železo a zlato v dolech, a když se jim rozřízlo břicho, bylo možné ztracené zlato najít. Věřilo se, že vidět bílou myš je dobré znamení a že myši, které jsou z Egypta nebo Alp, chodí po dvou nohách. Také byla považována za nejplodnější zvířata. Přes zimu staré myši umírají.¹²⁸ V křesťanství je myš symbolem ďábla a pohlcovače, bývá zobrazována, jak ohryzává kořeny stromu života. Je to tvor moci temnoty a neustálého pohybu. Myši často pobíhají sem a tam a symbolizují tak neklid.¹²⁹

6.1 Myš v Ezopových bajkách

V bajce O myši a o žábě jsou myší díry na poli zaplaveny vodou z jezera. Myš se nemůže dostat domů. Žába myši nabídne, že ji přeplaví s sebou, ale má zlé úmysly. Myš přiváže za nohu k sobě a snaží se ji utopit. Myš se brání, ale v závěru bajky přiletí luňák a žabu i myš zabije. Z bajky vyplývá, že by člověk neměl věřit každému, a také, že kdo usiluje o život druhému, může ztratit i svůj.¹³⁰

¹²⁶ ZE SEVILLY, Isidor: *Etymologiae XII*. Praha: Oikoymenh, 2004, s. 95.

¹²⁷ Tamtéž, s. 94.

¹²⁸ The *Medieval Bestiary*, dostupné z: <http://bestiary.ca/beasts/beast214.htm>.

¹²⁹ COOPEROVÁ, J.C.: *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 119.

¹³⁰ *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi*. Brno: Atlantis, 1999, s. 18-19.

Vyprávění O myši selské a městské připomíná svojí podstatou bajku O vlku a o psu. Myš, která bydlí v poli, potká myš z města a pozve ji k sobě na jídlo. Pohostí ji, ale městské myši se zdá, že je toho málo, na oplátku pozve pak polní myš k sobě. V pivnici mají dost jídla i pití, ale vyruší je klíčník. Obě před ním začnou utíkat a naštěstí se jim nic nestane. Polní myši se to však nelíbí a říká své společnosti, že je lepší jíst venku a chudě, kde je při tom nikdo neruší a nejde jim o život.¹³¹

„Bud' bohatší mú chudobú,
hojný pokoj v každú dobu.
Nechť tvá mysl sama vpadne
v to zbožie, jenž samé sládne.
Bezpečensťvie mzda bud' moje,
rozkoš věčného pokoje.“¹³²

Bezpečí je pro polní myš důležitější než spousta jídla a pití.

Známa je pak bajka O lvu a myši. Hladový lev běhá po lese, ale nemůže k snědku nic najít. Usne pod chladným dřevem, kde zrovna okolo běhají myši. Jedna z nich omylem zabloudí až ke lvu a vzbudí ho. Lev ji ihned chytí a chce ji zabít, myš ho ale prosí, aby ji pustil. Lev se nad tím zamyslí a dojde mu, že kdyby ji zabil, byla by to pro něj hanba:

„Udá-li se myš zabiti,
co dobudeš chvály z toho?
Jedno vezmeš haňby mnoho.
Hanba mnoho mocnějšího,
když chce přemoci mdlejšího.
Ač lev myšku smrtí pobie,
mnoho haňby vezme sobě.
Když silný potepe mdlého,
malá chvála bude jeho.“¹³³

Lev tedy nakonec myš nezabije a nechá ji jít. Myš mu moc děkuje a slibuje, že mu také pomůže. Zanedlouho je lev chycen do tenat, z nichž mu na oplátku myš pomůže:

„Hledajíc škodného miesta,

¹³¹ *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi*. Brno: Atlantis, 1999, s. 31-33.

¹³² Tamtéž, s. 33.

¹³³ Tamtéž, s. 55.

teneta hrýzti nepřesta,
vzpomínajíc na přiezen jeho,
zbavi lva osidla strastného
Chytrostí malého zuba
zruši se tak náplast hrubá.
Lev jie velmi děkováše
a v jejie se moc poddáváše.“¹³⁴

Plyne z toho ponaučení, že i ten kdo má velkou moc, by neměl pohrdat slabším. I slabší, když neškodí, může pomoci. Myš, ačkoli je malá, a většinou bývá potravou pro větší zvířata, může být také nějak užitečná.

Poučná je i bajka O nadýmání země a myši. Na poli se začne nafukovat země a všichni lidé se toho začnou bát. Myslí si, že se blíží nějaká velká katastrofa, ale ze země nakonec vyleze jen myš. Lidé se začnou smát, že se báli něčeho tak malého a slabého.¹³⁵ Bajka je rovněž dokladem známé moudrosti, že strach má velké oči.

Myš v jednotlivých bajkách dokazuje, že i když je malá, dokáže pomoci silnému (v bajce O lvu a myši), nebo vystrašit dav lidí (O nadýmání země a myši), ale také naletět hloupé lsti (O myši a žábě). Ale tak jako většina zvířat, i ona má ráda svoji svobodu a nevyměnila by ji za dobré jídlo (O myši selské a městské). Myš tu tedy nepředstavuje jednu konkrétní vlastnost, jako tomu bylo v případě předchozích zvířat. A ačkoliv nemá tak výraznou symboliku jako například jiná zvířata, přece se celkem hojně objevuje ve středověké literatuře.

6.2 Myš v dalších dílech středověké literatury

Myš se asi nejčastěji objevuje v Ezopových bajkách, neznamená to však, že o ní není zmínka v jiných středověkých dílech. Například ve vyprávění O Jetřichovi Berúnském:

„Lavrin uzře, že lidí zbiti,
ihned se na Dětleba říti
jako malý pták na tura

¹³⁴ *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi*. Brno: Atlantis, 1999, s. 56.

¹³⁵ Tamtéž, s. 59.

neb jako myš na kocúra.“¹³⁶

Myš je tu v protikladu s kocourem, jakožto jejím hlavním nepřítelem. Je přirovnána k slabším „zbitým“ lidem, kteří si troufli na mocnějšího. Dalo by se tedy říct, že myš symbolizuje jistou slabost a malost. Nicméně v tomto vyprávění lidé, kteří jsou srovnáni s myší, Dětleba nakonec zraní. Také se ukazuje, že v jejich množství je síla:

„Tak jich mnoho prieliš zvráti,

avšak mu to nic neplati.

Když koli zabil jednoho,

sto jich prišlo miesto toho.“¹³⁷

Tak to i s malými zvířaty, jako je například myš (nebo i hmyz, např. mravenec), bývá, že když je jich víc, budí větší hrůzu a jsou i mocnější, než jako jednotlivci.

Také ve vyprávění o Alexandrovi je zmínka o myši. Alexandr však bojuje s různými zvířaty a příšerami. „Potom vyjidechu z toho třtie myši veliké jako lišky a jediechu těla mrtvých, a kterékoli zvieře uzřely, hned jest umřelo. Ale jich uhryzenie nižádnému ani lidem neškodilo.“¹³⁸ Tady spíše než o normální myši jde už o smyšlená zvířata, která mají podobu velkých myší.

¹³⁶ *Rytířské srdce majice: česká rytířská epika 14. století*. 1. vyd. Editor Eduard Petrů a Dagmar Marečková. Praha: Odeon, 1984, s. 247.

¹³⁷ Tamtéž, s. 248.

¹³⁸ *Proza českého středověku*. 1. vyd. Editor Jaroslav Kolár. Praha: Odeon, 1983, s. 94.

7 Jelen

Podle Isidora ze Sevilly se jeleni nazývají cervi, což je z řeckého slova kerata, to znamená paroží (cornua). Ve své *Etymologii* dále uvádí, že jeleni jsou nepřáteli hadů. „Vtáhnutím nozder vytáhnou hada z díry, překonají jeho zhoubný jed, snědí ho, a tak se uzdraví, když jsou nemocní.“¹³⁹ Údajně když jelen spase rostlinu zvanou diptam, dokáže odrazit šípy, které proti němu byly vystřeleny. Jeleni jsou také dobrými plavci a mají rádi zvuk píšťaly. Když mají vztyčené uši, tak dobře slyší, ale se sklopenými neslyší nic.¹⁴⁰ Jelen je nepřitelem hada a symbolizuje tedy dobro soupeřící se zlem. Je symbolem obnovy, tvoření, ohně, svítání a je často spojován a zpodobován se stromem života. „Pronásledování jelena má často symbolický charakter a jelen může být také poslem bohů nebo nebeských mocností. Jeleni táhnou dvoukolový vůz praotce Času.“¹⁴¹ Podle křesťanské symboliky pak jelen vyjadřuje zbožnost, nábožnou touhu, odloučenost a také čistotu života. Jako protivník hada je obrazem Krista, který bojuje proti zlu.¹⁴² Když jelen shazuje své paroží a to mu znovu dorůstá, symbolizuje tak přírodní koloběh neustálého umírání a vzníkání. Při shazování paroží odírá o kmeny stromů tzv. lýko, které visí na kůře jako krvavý cár. Starověké národy dávaly tuto červenou barvu do vztahu k ohni a slunci, proto je jelen také symbolem ohně.¹⁴³

7.1 Jelen v Ezopových bajkách

Jelen se v Ezopových bajkách vyskytuje méně často než ostatní zvířata, která jsme tu již analyzovali. V bajce O jelenu a o ovci tak trochu nahrazuje vlka. Je na ovci zlý a svaluje na ni vinu. Vlk je soudcem, a proto se ovce bojí. Jelen tvrdí, že mu ovce dluží pšenici a jelikož je vlk jako soudce na jeho straně, ovce se ho bojí a slíbí, že jelenovi přinese novou čistou pšenici, avšak nejprve musí prodat svoji vlnu, aby za ni mohla pšenici koupit. Jelenovi před vlkem slíbí, že mu pšenici do roka přinese.

¹³⁹ ZE SEVILLY, Isidor: *Etymologiae XII*. Praha: Oikoymenth, 2004, s. 45.

¹⁴⁰ Tamtéž.

¹⁴¹ COOPEROVÁ, J.C.: *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 65.

¹⁴² Tamtéž, s 66.

¹⁴³ LURKER, Manfred: *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 85-86.

Jelen si tedy za rok přijde k ovci pro slíbenou pšenici a ovce tvrdí, že to slíbila jen proto, že k tomu byla donucena. Vyplývá z toho, že pod vlivem strachu slíbí člověk cokoli, ale jakmile mu už nejde o život, tak slib nesplní.¹⁴⁴ Jelenova charakteristika tu sice není příliš vykreslena, avšak jeho chování není pozitivní, spíše naopak. Roli převážně kladného symbolu, jak jsme jej popsali výše, tedy neplní.

V další bajce O jelenovi, jenž se u vodu nahlédal jelen přijde ke studnici, ze které chce pít, a prohlíží se v jejím odraze. Nelíbí se mu jeho nohy. Brzy ho ale začnou honit psi a on si uvědomí, že jsou to právě nohy, které mu pomůžou utéct před nebezpečím. Vyplývá z toho, že máme mít rádi to, co je dobré a „nemilovat škodné“.¹⁴⁵ Bajka O jelenu a o volech vypráví zase o tom, že se jelen vydá na cizí pole, kde mu volové pomáhají skrýt se před hospodářem. Nakonec ho ale hospodář stejně pozná. Z této bajky vyplývá vícero ponaučení.¹⁴⁶ Nelze říct, že by v těchto bajkách byly vyjádřeny typické jelenovy vlastnosti, které mu lidé přisuzovali ve středověku. Spíše tu jen nahrazuje člověka a autoři směřují k tomu, aby příběh vždy vedl k nějakému mravnímu ponaučení, jak už to v bajkách bývá.

7.2 Co radí jelen?

V *Nové radě* je jelenův charakter popsán výstižněji než v Ezopových bajkách. Zde se projevuje jako symbol míru a dobra. Radí králi, aby všechno řešil v míru, neměl rád zlo a vždy trestal zloděje a násilníky.¹⁴⁷ Dále radí, aby se král poučil i z činů předchozích panovníků:

„Na ty pamatuj se, králi,
co před tebou panovali,
Bohu, lidem byli milí,
dobrou paměť zůstavili.
O jejich životech čítej,
o jejich činech přemítej,
před tvou dobrotou i oni,

¹⁴⁴ *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi*. Brno: Atlantis, 1999, s. 68.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 100.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 120-122.

¹⁴⁷ FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Přebásnil do nové češtiny František Vrba. Praha: Družstevní práce, 1940, s. 41.

ať se v očích lidu skloní!“¹⁴⁸

Když bude král tedy laskavý na své poddané, tak získá moc a slávu a bůh bude stát při něm.¹⁴⁹

7.3 Jelen v dalších dílech středověké literatury

Jelen se také vyskytuje v některých dílech středověké literatury, ačkoliv ne tak hojně jako třeba vlk. Zmínku o něm však můžeme najít například v *Alexandreidě*:

„Jakožto vnadný sledník koli
někde v lese neb u polu
stopy se jelenie chopě,
vždy se ho drží po stopě;
ač jest mnoho jiné zvěři,
všakž jiněj neuvěří;
veždy se přidrží truda,
v tom nejma nic obluda;
na něž najprvé pomiení,
nikak toho nepromení;
ač zvěř i daleko zběhne,
však teče, až ho dosiehne:
takéž Alexander těže,
až však nepřátel dosěže.“¹⁵⁰

Ukázka je z části, kde se Alexandr se svým vojskem žene k řece Eufrat za nepřítelem králem Dariem. Alexandr je tu přirovnán k loveckému psu, který jde po stopách jelena. I když je v lese spousta jiné zvěře, drží se jen jelenovy stopy, a ačkoliv za ním musí běžet daleko, nakonec ho dožene. Jelen je tu představen jako typické lovné zvíře, které prchá před nepřítelem. Je to apriorní význam, který není v tomto kontextu nijak pozoruhodný.

Jelen se také objevuje v jedné z *Olomouckých povídek*. Tyto povídky jsou srovnávány se sbírkou exemplar ze 14. století, jež nesou název *Gesta Romanorum*.

¹⁴⁸ Tamtéž.

¹⁴⁹ FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Přebásnil do nové češtiny František Vrba. Praha: Družstevní práce, 1940, s. 42.

¹⁵⁰ *Alexandreida*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1963, s. 104.

Právě povídka, v níž se vyskytuje námi zkoumané zvíře, je původně převzata z tohoto souboru exempl.¹⁵¹ Exempla jsou krátké anekdotické příběhy, původně součástí kázání, jež sloužily k tomu, aby zaujaly posluchače. Třicátá povídka nese název: *Tuto se píše rozprávka velmi pěkná o jednom rytieři jménem Julianovi, ještě jemu bylo mluveno od jelena, když na lov jel.*

Už dlouhý nadpis naznačuje, o čem příběh bude. Rytíř Julian se vydává do lesa na lov. Potká jelena, který mu řekne: „Ty mě chceš zabít a nevíš toho, že máš otce svého i matku svou zabít.“¹⁵² Julián se toho lekne a odjede daleko do ciziny, pryč od svých rodičů. Ačkoliv se tomu snaží vyhnout, jelenova slova se naplní a Julian nevědomky opravdu své rodiče zabije. Jelen je v této povídce jakýmsi prorokem, který předpovídá Julianovi budoucnost. Zároveň ho varuje před tím, co se má stát. Opět zde není symbol jelena důsledně využit, protože by v příběhu na jeho místě mohlo figurovat téměř jakékoli jiné zvíře.

Jelen jako lovná zvěř se pak vyskytuje v Kosmově *Kronice české*:

„Neboť z popudu milosti nebeské, když si ten kníže kdysi, jako obyčejně, zašel za příčinou honby na to místo, které si zvláště vybral k lovu, a zabaven jsa honbou stíhal jednoho jelena ze stáda, prchajícího do odlehlejších houštin, až k vrcholu řečené jeskyně, našel tam v chatrné chýši Prokopa, muže, jenž tam v mnišském šatě trávil poustevnický život.“¹⁵³

Ukázka je z části, kdy kníže Oldřich nalezne v jeskyni samotářského poustevníka Prokopa. Úryvek dokládá, že lov na jelena byl od určité doby opravdu výsadou králů a knížat, lidí výše postavených. Lov byl brán často jako zábava. Jelen je zde jakýmsi vodítkem, přivedl knížete až k jeskyni, kde našel Prokopa. Není jisté, zda by kníže jeskyni našel, kdyby se nezabýval lovem na jelena. Ani v tomto případě však nelze vidět v jelenovi hlubší symboliku.

¹⁵¹ PETRŮ, Eduard: *Úvod* in: Olomoucké povídky: příspěvek ke studiu vývoje staročeské zábavné prózy. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1957, 1. vydání, s. 7.

¹⁵² *Olomoucké povídky: příspěvek ke studiu vývoje staročeské zábavné prózy*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1957, s. 80.

¹⁵³ KOSMAS: *Kosmova Kronika česká*, Praha: Svoboda, 1975, s. 211.

7.4 Jelen a lidé ve středověku

Jak už jsme zmiňovali, jelen je typicky lovným zvířetem. V době raného středověku se často lovila i jiná zvířata (například medvěd nebo kanec) a jelen tak byl ponechán stranou. Byl totiž považován za zbabělé zvíře, které vždy uteče před loveckými psy a nechá se zabít. Jako jeleni byli označováni i vojáci, kteří utíkali před nepřítelem a neměli odvahu. Jelení maso se také dlouho pokládalo za příliš měkké a údajně zdravotně závadné. Až od 12. – 13. století se zrušil všeobecný zákaz loveckých praktik a hon na jelena se začal považovat za lov královský.¹⁵⁴ Jelen se tak stal obětním zvířetem a lov na něj se proměnil v rituál, který měl konkrétní pravidla a obyčeje. Jeho smrt se přirovnávala k umučení Krista. V literárních textech se objevovala hříčka se slovy, kdy označení pro jelena (*cervus*) se zaměňovalo s jedním z možných označení pro Krista (*servus*).¹⁵⁵ V české středověké literatuře, jak jsme ukázali, však nemá jelen příliš významné postavení a ani jeho symbolika není příliš výrazná.

¹⁵⁴ PASTOUREAU, Michel: *Medvěd. Dějiny padlého krále*. Praha: Argo, 2011, s. 69.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 189.

8 Kohout

Kohout je symbolem spíše kladných vlastností. Je to mužský princip a označuje slávu, nadvládu, odvahu, ostražitost, ale také svítání. Když spolu dva kohouti bojují, je to symbol životního boje. Černý kohout je ale údajně d'áblův přísluhovač.¹⁵⁶ V křesťanské symbolice kohout, když svým kokrháním vítá rozbřesk slunce, představuje Krista, jenž zahání na útěk zlé mocnosti. Také se používal jako větrná korouhvička, otáčející se na všechny strany, aby tak hlídal obydlí před zlými duchy a temnotou. „Znamená také velkodušnost a štědrost na základě představy, že svou potravu sdílí se slepicemi, a představuje kazatele, jenž věřícím káže o příchodu dne Kristova; symbolizuje duše spravedlivých čekajících na úsvit.“¹⁵⁷ V souvislosti s Kristovým umučením pak znamená vzkříšení. Dva zápasící kohouti jsou obrazem křesťanů, kteří se snaží usilovně následovat Krista.¹⁵⁸ Kohout také poukazuje na nový den po noci smrti a stává se tak symbolem zmrtvýchvstání. Má schopnost předvídat počasí a smysl pro čas při příchodu dne. Údajně tuto svoji „moudrost“ dostal od Boha.¹⁵⁹

Podle Isidorovy *Etymologie* se kohout nazývá gallus, podle toho, že je kastrovaný. Slepice je pak odvozena od samčího názvu a říká se jí gallina. Když se prý smíchají kohoutí údy se zlatem, rozpustí se. Podle Plinia Staršího je tomu naopak, roztavené zlato se vstřebává do slepičího masa.¹⁶⁰ Plinius dále tvrdí, že někteří kohouti jsou chováni pouze k boji, pro kohoutí zápasy. Kohout je tak hrdé zvíře, že se ho bojí i lev. Údajně mají lvi největší strach z bílého kohouta.¹⁶¹

8.1 Kohout v Ezopových bajkách

O kohoutovi můžeme najít pouze jednu bajku, nesoucí název O kohútu a o jaspidu, kamenu drahém. Kohout tu představuje blázna, pošetilého člověka a jaspis

¹⁵⁶ COOPEROVÁ, J.C.: *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 76.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 76-77.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 77.

¹⁵⁹ LURKER, Manfred: *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 104-105.

¹⁶⁰ ZE SEVILLY, Isidor: *Etymologiae XII*. Praha: Oikoymenth, 2004, s. 203.

¹⁶¹ *The Medieval Bestiary*, dostupné z: <http://bestiary.ca/beasts/beast258.htm>.

moudrost. Příběh je o tom, že kohout hledá ve smetišti potravu a místo toho najde drahý kámen jaspis. Neuvědomuje si, jakou má kámen cenu:

„Tebe hoden sem nikake,
aniž mně se hodíš také,
ani já tobě co prospěji,
aniž ty mně, kam se ději.
Milejť bych zrnko zchytil,
již bych své vole nastytil.“¹⁶²

Kamenu si nakonec nevšímá, protože hledá potravu a ta je pro něj důležitější. Bajka poukazuje na to, že blázen ani nestojí o moudrost, protože si sám neuvědomuje, že by mu moudrost mohla nějak pomoci.

8.2 Co radí kohout?

Kohout radí svému králi, aby byl laskavý na své poddané, ale zároveň by měl být mocný a podmanit si okolí, aby lidé uznávali jeho moc.

„Na ty však co poslouchají,
na ty nikdy krutý nebud!“¹⁶³

Také, což je pro kohouta typické, radí, aby král mnoho nespál a tím ušetřil svůj čas. Ve středověku bylo kohoutí kokrhání budičkem a lidé tak brzo vstávali. Kohout tu svému pánovi také radí, aby vstával brzy a pracoval, aby probudil i ostatní:

„Pracuj spíš, než by ses nudil,
abys ty, co spí, probudil
Povzbuzením i příklady,
aby dbali této rady.“¹⁶⁴

Kohout je tu tedy se svými typickými vlastnostmi poměrně dobře vykreslen. Zmiňuje také, aby se král vyhnul d'áblovi, který by se mu mohl zjevit ve snu. Je to jeden z důvodů, proč by měl král méně spát. Ve své radě kohout symbolizuje nejen

¹⁶² *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi*. Brno: Atlantis, 1999, s. 14-15.

¹⁶³ FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Přebásnil do nové češtiny František Vrba. Praha: Družstevní práce, 1940, s. 46.

¹⁶⁴ Tamtéž, s. 50.

nadvládu, slávu a odvahu, ale také svítání a probuzení. Je symbolem bdělosti a pomáhá králi překonat spánek, ve kterém by mu mohl ublížit ďábel.

8.3 Kohout v dalších dílech středověké literatury

Kohout se vyskytuje i v jedné z *Olomouckých povídek*, její název je: *Tuto se opět píše pěkná rozprávka o Jidášovi, kterýžto jest zradil pána Krista*. Jidáš předtím, než zradil Krista, řekl své ženě, aby připravila jemu i ostatním dobrou večeři. Ona kromě jiných pokrmů, které pro ně připravovala, také pekla kohouta na rožni. Řekla Jidášovi, že pokud jsou pravdivé věci, co se o Kristovi píšou, tak po třech dnech od jeho smrti vstane z mrtvých a Jidáš tím bude potupen. Jidáš tomu ale nevěří a říká: „Tak ten svůdce z mrtvých vstane jako tento kohút, kterýž se peče na rožnu, živ bude a zpívatí bude.“ A když to Jidáš dořekl, hned se tak stalo. Kohout seskočil z rožně a začal zpívat. Když to Jidáš viděl, „odešel a osidlem se oběsil.“¹⁶⁵ Je to výstižná ukázka toho, jak byl kohout přirovnán ke Kristu při jeho zmrtvýchvstání.

Ducha svatého pak zastupuje kohout v jedné z legend ze souboru *Legenda Aurea*, konkrétně v té, která nese název Povýšení svatého kříže:

„V knize O kněžských úkonech se čte, že Chosroes seděl na trůnu jako Bůh Otec, po své pravici umístil dřevo Kříže místo Syna a po levici kohouta místo Ducha svatého a poručil, aby ho nazývali otcem.“¹⁶⁶

Další zmínka o kohoutovi pochází z díla *Hádankář* (Enigmaticus), jehož autorem je Bartoloměj z Chlumce, přezdívaný Klaret. *Hádankář* je nejspíše první kniha hádanek u nás. Mezi 153 hádankami můžeme najít také hádanku o kohoutovi:

„Rudé má vousy i vlas a věštných výkřiků věhlas;

dvakrát je narozený a teprve potřetí křtěný

nám pořádně po chuti je... ? Nu, kohout ve vlastní šťávě.“¹⁶⁷

V tomto případě kohout funkci symbolu neplní, neboť ač jde o hádanku, její obrazná perifráze staví na přímém odkazu ke skutečnému zvířeti.

¹⁶⁵ *Olomoucké povídky: příspěvek ke studiu vývoje staročeské zábavné prózy*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1957, s. 76.

¹⁶⁶ DE VORAGINE, Jacobus: *Legenda aurea*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1984, s. 229.

¹⁶⁷ *Smích a pláč středověku*. 1. vyd. Editor Pavel Spunar. Praha: Odeon, 1987, s. 186.

Závěr

Analyzovali jsme jednotlivá zvířata v různých dílech středověké literatury, podle toho, kde se která zvířata vyskytovala. Snažili jsme se postihnout jejich symbolický význam v textech, i funkci, kterou zde zvířecí motivy plní. Závěrem můžeme říci, že zvíře, které jsme v různých textech nacházeli nejčastěji, byl vlk. Vyskytoval se téměř v každém textu, z kterého jsme čerpali, i když o něm byla třeba jen krátká zmínka. Z analýzy textů, v nichž se vyskytoval, jsme zjistili, že měl většinou negativní symboliku a lidmi byl považován za nepřítele. Liška, ačkoliv se v bajkách vyskytovala také dost často, někdy společně s vlkem nebo i opicí, neměla už v dalších textech tak velké zastoupení. Medvěd se sám o sobě od předchozích dvou zvířat lišil už tím, že v bajkách vůbec nevystupoval. Jeho symboliku bylo tedy nutné hledat jinde. Pro tato tři zvířata je společné, že jsou to lesní šelmy, a možná proto mohlo být každé z těchto zvířat považováno za symbol d'ábla, i když třeba každé v trochu jiných souvislostech. Byla to zvířata nezkrotná, která se nenechala tak snadno podmanit a ovládnout nebo ochočit člověkem. Lidé se těchto zvířat báli, a proto je považovali za d'ábelská. Může za to nejspíše i fakt, že jsou to zvířata masožravá, a často tedy byla ničiteli dobytku a zvířat, která člověk choval ke svému užitku.

Další skupina zvířat, která jsme v této práci zkoumali, už nejsou člověku tak nebezpečná. Jelen, ačkoliv je to lesní tvor, byl zvířetem plachým, které se dalo snadno ulovit. V literatuře byl často spojován s lovem, ale je také symbolem dobra a čistoty. V našich textech však výrazné postavení ani symboliku nemá. Osel a kohout jsou zvířata domácí a také mají svůj význam v křesťanské symbolice. Osel byl důležitým pomocníkem při práci, ačkoliv s ním bylo často špatně zacházeno. Musel snášet hodně nadávek a bití. Jeho konstantní symboliku (houževnatost, hloupost) dokládají téměř všechny námi zkoumané texty, v nichž se vyskytuje. Smil Flaška z Pardubic jde však poněkud proti jeho tradičnímu obrazu a nechává osla radit moudře. Zdůrazňuje přitom jeho vytrvalost a rozvážnost.

Kohout byl ranním budíčkem v mnoha obydlích a jakýmsi symbolem slávy a vznešenosti. V české středověké literatuře nemá příliš četné zastoupení, avšak vyskytuje se zde jak v poloze profánního symbolu (Ezopovy bajky, kde navíc

netradičně symbolizuje pošetilce), tak symbolu křesťanského (paralela s Kristem v *Olomouckých povídkách*)

Myš pak není tolik výrazným zvířetem a v literatuře se objevuje jen málo, a to převážně v bajkách. Do této práce jsme ji zařadili, protože jsme chtěli dokázat, že i když je to zvíře malé a nenápadné, i ono má svou symboliku. Ne však tak významnou jako ostatní zvířata. Nikoho by nenapadlo dávat si na erb nebo štít znak myši. Ani lidem na rozdíl od osla nebo kohouta nebyla nijak prospěšná, spíše jim škodila, když pojídala jejich zásoby. Možná právě proto se i v křesťanské symbolice můžeme setkat s označením myši jako zvířetem d'ábelským.

Ve středověké literatuře samozřejmě můžeme najít i další zvířata, než ta, která jsme si vybrali k analýze. Některá se v literatuře objevovala častěji a jiná méně. V prvé řadě byl rozhodující samotný charakter textu, totiž skutečnost, zda autor zvolil pro své zobrazení alegorii, v níž figurovala zvířata. To se týká především žánru bajky a zvířecí rady. V nealegorických dílech pak nejčastěji zvířata figurují v přirovnáních nebo paralelách a rovněž jako symboly určitých vlastností. Záleželo patrně také na tom, jak dobře autor textu určitá zvířata znal a jestli s nimi přicházel do styku. Liška je přirozeně v české literatuře zmiňována častěji než krokodýl, který byl považovaný za exotické zvíře a lidé se s ním tak často nesetkávali. My jsme se však snažili najít zvířata, která nejsou v literárních textech zastoupena ani moc, ani málo.

Jak už jsme v úvodu zmiňovali, rozhodli jsme se vyhnout zvířatům s příliš dominantní symbolikou, jakou má orel a lev, kteří se díky svým vlastnostem a schopnostem, pro něž je člověk uctíval, dostali až na samý vrchol pomyslné zvířecí hierarchie. Neznamená to však, že ostatní zvířata by neměla svou hodnotu. Ačkoliv člověk hodně zvířat považoval za d'ábelská, hubil je a zotročoval, vždy na každém zvířeti našel schopnost, kterou mu záviděl. Medvědí síla, liščí prohnatost, vlčí zuřivost, oslova pracovitost, jelenova hbitost, kohoutí vznešenost a myš, která se díky své velikosti dokáže dostat téměř všude. Od každého zvířete si člověk může odnést i nějakou kladnou vlastnost. Ačkoliv se člověk považuje za pána všeho tvorstva a ve středověku tato dominance nad zvířaty byla zcela jednoznačná, nezapře se ani jeho obdiv k těmto tvorům. Proč by jinak lidé o zvířatech vůbec psali? Proč by vytvářeli kresby, erby, znaky a ornamenty s podobou zvířat? V literárních dílech, která jsme zde analyzovali, jsou lidé často přirovnáváni ke zvířatům, a to ať už v tom negativním, nebo pozitivním smyslu. Zvířata jsou připodobňována kromě lidí také

k Bohu nebo k ďáblu. Není proto pochyb, že lidský svět byl s tím zvířecím vždy spjat. Literární texty jsou toho jednoznačným dokladem.

Anotace

Příjmení a jméno autora: Trávníčková Diana

Název katedry a fakulty: Katedra bohemistiky Filozofické fakulty UP

Název diplomové práce: Symbolika vybraných zvířat v české středověké literatuře

Vedoucí práce: Mgr. Jana Kolářová, Ph.D.

Počet znaků: 78980

Počet příloh: 0

Počet titulů použité literatury: 33

Klíčová slova: symbol, středověká literatura, zvířecí symbolika, bajka, zvířata, Nová rada, středověk

Resumé / Summary:

Cílem této práce je přispět k poznání zvířecí symboliky v české středověké literatuře. První kapitola pojednává o obecné zvířecí symbolice, středověkých bestiářích a encyklopediích. Následující kapitoly pak přibližují jednotlivá zvířata, jako je vlk, liška, medvěd, myš, osel, jelen a kohout. Pokoušíme se pohlížet na to, jak středověký člověk tato zvířata vnímal, a co pro něj znamenala. Tato vybraná zvířata jsou analyzována v různých středověkých textech, v kterých se vyskytovala. V závěru pak shrnujeme poznatky z předchozích kapitol a zhodnocujeme četnost výskytu těchto zvířat a jejich obecnou symboliku.

The goal of this thesis is to contribute to the recognition of animal symbolism in Czech medieval literature. The first chapter speaks about animal symbolism in general, medieval bestiaries and encyclopaedias. The following chapters profile specific animals such as a wolf, fox, bear, mouse, donkey, deer and a rooster. We are trying to look at how medieval man viewed these animals and what they meant to him. These animals are analysed in various medieval texts in which they appeared. In the conclusion we summarise facts from the previous chapters and assess the rate of occurrence of these animals and their general symbolism.

Seznam literatury

Prameny

Alexandreida. Praha: Matice česká Orbis, 1947.

Alexandreida. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1963.

DE VORAGINE, Jacobus: *Legenda aurea*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1984.

Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi. Brno: Atlantis, 1999.

FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Vydání Jiřího Daňhelky. Praha: Orbis, 1950.

FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Vydání Jana Gebauera. Praha: Nákladem Matice české, 1876.

FLAŠKA, Smil z Pardubic: *Nová rada*. Přebásnil do nové češtiny František Vrba. Praha: Družstevní práce, 1940.

KOSMAS: *Kosmova kronika česká*, Praha: Svoboda, 1975.

KRÁSA, Josef: *Rukopisy Václava IV*. Praha: Odeon, 1974.

Kroniky doby Karla IV. Editor Marie Bláhová, z latiny přeložili: Jakub Pavel, Jana Zachová a Jaroslav Eršil. Praha: Svoboda, 1987.

Olomoucké povídky: příspěvek ke studiu vývoje staročeské zábavné prózy. 1. vyd. Úvodem a poznámkami opatřil Eduard Petrů. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1957.

PASTOUREAU, Michel: *Medvěd. Dějiny padlého krále*. Praha: Argo, 2011.

Próza českého středověku. 1. vyd. Editor Jaroslav Kolár. Praha: Odeon, 1983.

Rytířské srdce majíce: česká rytířská epika 14. století. 1. vyd. Editor Eduard Petrů a Dagmar Marečková. Praha: Odeon, 1984.

Smích a pláč středověku. 1. vyd. Editor Pavel Spunar. Praha: Odeon, 1987.

Staročeské satiry. 1. vyd. Editor Jan Vilíkovský. Praha: Vyšehrad, 1942.

Staročeské satiry Hradeckého rukopisu a Smilovy školy. 2. vyd. Editor Josef Hrabák. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962.

Středověké legendy o českých světcích. Editor Jaroslav Kolár. Praha: Lidové noviny, 1998.

Sekundární literatura

ALLEAU, René: *O povaze symbolů: Úvod do obecné symboliky*. Praha: Malvern, 2008.

COOPEROVÁ, J.C.: *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha: Mladá fronta, 1999.

DELORT, Robert: *Zvířata*, in: J. Le Goff, J-C. Schmitt (eds.): *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 2014.

ECO, Umberto: *Umění a krása ve středověké estetice*. Praha: Argo, 1998 a 2007 (obě vydání).

LE GOFF, Jacques: *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, 1999.

LURKER, Manfred: *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha: Vyšehrad, 1999.

NECHUTOVÁ, Jana: *Lidé a svět zvířat*, in: I. Ze Sevilly (ed.): *Etymologiae XII*. Praha: Oikoymenh, 2004.

PASTOUREAU, Michel: *Symbol*, in: J. Le Goff, J-C. Schmitt (eds.): *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 2014.

PRAŽÁK, Albert: *Staročeská báseň o Alexandru Velikém*, In: *Alexandreida*. Praha: Matice česká Orbis, 1947.

ROYT, Jan, ŠEDINOVÁ, Jana: *Slovník symbolů: Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Praha: Mladá fronta, 1998.

VÁŽNÝ, Václav: *Předmluva*, In: *Alexandreida*. Praha: Matice česká Orbis, 1947.

ZAREMSKA, Hanna: *Lidé na okraji*, in: J. Le Goff, J-C. Schmitt (eds.): *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 2002.

ZE SEVILLY, Isidor: *Etymologiae I-III*. Praha: Oikoymenh, 2004.

ZE SEVILLY, Isidor: *Etymologiae XII*. Praha: Oikoymenh, 2004.

Internetové zdroje

Medieval Bestiary, dostupné z: <http://bestiary.ca/beasts/beast180.htm>